

Тричі мені являлася любов (скорочено)

Роман Горак

Роман Горак

Повість-есе "Тричі мені являлася любов"

Стислий переказ по главам, автор переказу: Світлана Перець.

Авторські права на переказ належать Укрлібу.

*Тричі мені являлася любов.
Одна несміла, як лілея біла,
З зітхання й мрій уткана, із обснов
Сріблястих, мов метелик, підлетіла.
Купав її в рожевих блисках май,
На пурпуровій хмарі вранці сіла
І бачила довкола рай і рай!
Вона була невинна, як дитина,
Пахуча, як розцвілий свіжо гай.
Явилась друга – гордая княгиня,
Бліда, мов місяць, тиха та сумна,
Таємна й недоступна, мов святиня.
Мене рукою зимною вона
Відсунула і шепнула таємно:
"Мені нежить, тож най умру одна!"
І мовчки щезла там, де вічно темно.
Явилась третя – жєницина чи звір?
Глядиш на неї – і очам приємно,
Впивається її красою зір.
То разом страх бере, душа холодне
І сила розпливається в простір.
Спершу я думав, що бокує, тоне
Десь в тіні, що на мене й не зирне –
Та враз мов бухло полум'я червоне.
За саме серце вхопила мене,
Мов сфінкс у душу кігтями вп'ялилась
І смокче кров, і геть спокій жєне.
Минали дні, я думав: наситилась,
Ослабне, щєзне... Та дарма! Дарма!*

*Вона мене й на хвилю не пустилась,
Часом на груді моїй задріма,
Та кігтями не покида стискати;
То знов прокинесь, звільна підійма
Півсонні вії, мов боїться втрати,
І око в око зазира мені.
І дивні іскри починають грати
В її очах – такі яркі, страшні,
Жагою повні, що аж серце стине.
І разом щось таке в них там на дні
Ворушиться солодке, мелодійне,
Що забуваю рани, біль і страх,
В марі тій бачу рай, добро єдине.
І дармо дух мій, мов у сіті птах,
Тріпочеться! Я чую, ясно чую,
Як стелиться мені в безодню шлях
І як я ним у пітьму помандрую.*

Частина 1

"Одна несміла, як лілея, біла"

"А тепер подам Вам дещо такого, що може придасться до зрозуміння моїх творів і чого я не подав у автобіографічному листі до Драг [оманова]. Значний вплив на моє життя, а, значить, також на мою літературу мали зносини мої з жіноцтвом. Ще в гімназії я влюбився був у дочку одного руського попа, Ольгу Рошкевич..."

(З листа І. Я. Франка до А. Ю.Кримського)

1

Маленька, похилена під тягарем літ, уся в чорному старенька їмость зрідка показувалась на люди. Лише при добрій погоді, надвечір, бачили, як ішла до річки. Зупинялась коло верб, думала про щось і вертала назад попри кам'яний хрест. Ніхто не знав, звідки він взявся. Завжди зупинялася біля хреста. Здавалось їй, що той хрест вона несла все своє життя. Це була Ольга Рошкевич.

Постаріла: великі мудрі очі вицвіли, сиве волосся вибивалось з-під чорної хустини на чоло зі зморшками. Жінка ніби боялась людей, уникала слуг, гостей, не приймала нікого. Вдосвіта виходила в сад і стояла біля старого сухого горіха. Його не зрізували, бо мали надію, що ще відживе.

Всі, хто пам'ятав Ольгу, твердили, що вона була така, ніби весь світнемилий. Михайлина Рошкевич – сестра Ольги, написала спогади, які використав Михайло Возняк (відомий український літературознавець) у своїй статті "Перша любов Івана Франка". Ольга про це довідалась і не пробачила Возняку такого вчинку.

Вже після смерті Ольги в 1956 році М. Возняк опублікував 47 листів Франка до неї та її рідних. У 1958 році Денис Лукіянович (український письменник,

літературознавець) опублікував 16 листів Ольги Рошкевич до Івана Франка. 14 листів до нього так ніколи і не були надрукованими і залишилися в архіві М. Возняка. Возняк роздобув ці листи за допомогою свого колишнього учня Степана Іванця та його матері Михайлини Рошкевич.

Ольга мала кімнатку, яку називали "бабциним покоїком". Тут читала, вишивала, плакала і сумувала. До шафи нікого не пускала. Мала накаслик (столик біля ліжка з шухлядою), в якому тримала свої особисті речі, листи і фотографії. Після смерті Ольги її сестра Михайлина знайшла у шафі книгу - "" і передала її у музей Франка при НТШ у Львові. Ця книга "була першим виявом приязні і почувань Івана Франка до моєї сестри... в тій книжці були слова посвяти Ользі, написані по-німецьки. Від давніх літ ту картку знищено", — писала Михайлина.

Михайлина - протилежність Ользі. Вища від неї на цілу голову, очі жваві, сива голова рідко коли покрита хустиною, терпіти не могла чорного одягу. Весь дім був на ній. Вона писала спогади про Ольгу Кобилянську, Наталію Кобринську, Івана Франка.

Весною Ольга злягла. Перед цим останній раз вийшла надвір, сплела вінок і поклала перед хрестом. 30 травня 1935 року її не стало. Була весна. Коли опускали тіло в могилу, зачепили молоду вишню, і висохлі пелюстки посипались на труну і свіжу землю.

Перед смертю Ольга просила Михайлину, щоб листи, перев'язані голубою стрічкою, "від нього", поклали у труну, під голову. Це були ті листи, які Ольга відмовилася віддати М. Возняку. Волю Ольги виконали.

Про смерть Ольги коротко оповіли часописи "Діло", "Громадський голос". Марія Деркач - дослідник творчості Івана Франка в цей же час надрукувала лист Ольги до О. Олеського, товариша Івана Франка. Цей лист дав уявлення, як жила її родина: і Рошкевичі, і велика родина Ольжиної матері Марії Руденської жили одним і тим же життям: молоді хлопці кінчали семінарії, женились на багатих попівнах, висвячувались і далі плодили собі подібних. Молоді дівчата з пелюшок засвоювали, що для жінки найсвятішими є "три річі": кухня, діти, церква. Дівчата нашивали цілі вози постілі, нічних сорочок, їздили в сусідні села по "празниках", шукаючи пару між невисвяченими майбутніми священниками. Потім ставали їмостями, переходили у хату чоловіка, що мало чим різнилась від хати батьків.

Драма любові Ольги Рошкевич та Івана Франка - типова для минулого. Суспільство відкинуло його від себе, а її посадило біля домашнього вогнища. Він сплів зі свого болю найкращі поезії, а Ольга "закрилася" і померла майже невідомою.

По смерті Ольги Рошкевич пішли з життя або виїхали на чужину ті, хто міг би про неї і її єдину любов щось оповісти. 1943 року в могилу Ольги поховали її внучку Оксану. 1946 року помирає дочка Ольги Олена, через пару місяців її чоловік, а ще через деякий час - внук Володимир. У Відень виїхала внучка Марія. У Чехословаччину виїхала Михайлина Рошкевич.

Колишня служниця Рошкевичів, побудувала пам'ятник на могилі Ольги Рошкевич. Згодом пам'ятник розсипався. Пізніше його було відновлено.

Ровсім недавно Євгенія Коблик, вихованка Ольги та Михайлини, віднесла у музей Франка речі, які були священними реліквіями в сім'ї. З'явилися документи, свідчення осіб, які пролили нове світло на історію взаємин Ольги та Франка.

II

Батько Ольги Рошкевич – Михайло, був жорстокий у поведінці, деспот, від гніву якого в хаті всі тремтіли. Він народився у 1830 році недалеко Івано-Франківська. В цьому селі працював священником і його батько Яків. Коли Михайло одружився з Марією Руденською і висвятився, почав працювати з батьком. Там 11 лютого 1857 року народилась Ольга. В наступному році народжується син Ярослав, а в 1859 році – Михайлина. Її називають Михайлиною-Марією, бо батьки вірять, що, назвавши доньку своїми іменами, вони не матимуть більше дітей. Але народився ще син Богдан, котрий помер у 12 років.

Михайло Рошкевич під час навчання захопився москвофільством. В семінарії він вчився разом з І.Шараневичем, який згодом став професором історії Львівського університету, лідером москвофілів. Шараневич зіграв не останню роль в поневірянні Франка після арешту 1877 року, він був радником М. Рошкевича відносно стосунків Франка і Ольги.

Політичні погляди Михайла не дуже подобались консисторії, і вона направляє працювати його на біднішу парохію в село Пасічне, що біля Станіслава, а потім у села Перегінського деканату. Жили дуже бідно, Михайло навіть думав їхати у Росію.

Але у 1864 році в селі Лолині звільнилось місце пароха, куди призначили Михайла. "Тамтешні люди, — писав про Лолин Іван Франко, — відрізані від решти світу і пригнічені злиднями, не знають майже ніяких заробітків, ніякого промислу... головним джерелом їхнього прожитку є худоба, яку випасають у близьких горах, а також нужденна рілля, що ледве родить овес і картоплю і тільки почасти жито і ячмінь... Нещастям цього села є його розташування в улоговині і часті дощі, які змивають родючий ґрунт з ріллі, нахиленої до потоків. "Лолин – голий, — каже місцева приповідка, — довкола ліс, а в середині один біс".

Отець Рошкевич вирішує полишити політику, бо підростають доньки, синів треба вчити. Ольга писала Франкові, що батькові достатки були мізерні. Однак Рошкевич виписував часописи "Слово", "Політика", читав "Друга" і пильно стежив за диспутом молодих студентів з М. Драгомановим. Він знав дещо про соціалізм, нічого проти нього не мав.

Одного разу в Лолин наїхала "єпископська візитація", тобто приїхали перевіряти, як ідуть мирські та духовні справи у отця Рошкевича. Він надіявся, що його переведуть в інше місце. Отець влаштував гостям пишний обід, на який запросив і Франка. Раптом ще молодий Франко виступив з промовою, коли заговорили про бідність народу. Рошкевич був розлючений, але шанований в окрузі старенький Заячківський, вислухавши Франка, сказав, що Франко – розум, що стане щонайменше університетським професором. Гості заодно поздоровили й отця з гарною партією для доньки.

Рошкевич був не проти, щоб Ольга стала дружиною Франка, майбутнього професора. То того ж, усі пророкували Франкові велике майбутнє.

Коли Рошкевич довідався про арешт Франка "за соціалізм", то спершу не повірив. Він потішає Ольгу, що все буде добре. Але у долинське староство (Лолин знаходиться у Долинському районі) приходить наказ з'ясувати характер зв'язків Франка і Михайла Рошкевича, бо Франко дуже часто там перебував. Отця Рошкевича переконали, що тут справа не лише в соціалістичних ідеях, а в таємній організації, яка діє проти віри, бога, власності, монарха.

Одного разу до Рошкевича приїхав ксьондз із Велдіжа. Вони довго розмовляли про те, що завтра тут буде ревізія, що про неї просив попередити його слідчий з Долини. Обшук відбувся за всіма правилами. Але нічого не знайшли. Ольга всі листи і книжки від Івана Франка заховала на пасіці. Ревізія закінчилась пишним підвечірком. Слідчому сподобалася Ольга.

А в селі через обшук репутація отця падала.

Згодом отця ще допитували, чи Франко не старався налагодити зв'язки з робітниками тартаків у Велдіжі, чи не намагався дізнатися, скільки годин у день працюють, яку одержують плату, як живуть, скільки платять податків. На допиті Рошкевич сказав, що Франко просто приходив у гості, а ще був репетитором сина Ярослава. Саме дякуючи Франку, син перейшов у п'ятий клас. Отець Рошкевич не скупився на гарні слова про Франка: скромний, а який мудрий, який порядний. Але слідчий запитував, чому Франко літом з групою мандрівників, в тому числі з Охримовичами, по дорозі назад завернули в Людвиківку (Козачівку) оглядати тартак. Слідчий знав, що в Лолині часто бував М. Павлик, котрий "має види" на Михайлину. Отець Рошкевич навіть не догадувався, що про його листування, про листування Ольги з Франком слідчий довідався в "урядника пошти". Того самого, котрий потім услужить і Рошкевичу, бо буде таємно розпечатувати листи Ольги до Франка і переказувати їх зміст.

Отець Рошкевич не признався про стосунки Франка і Ольги. Михайло Рошкевич казав неправду. Бо 19 червня 1876 року Франко написав листа, у якому просив руки Ольги. І відповідь була не противна, але формальних заручин не було.

По виході з тюрми Іван Франко знову писав отцеві, чи всилі ще заручини з Ольгою. Переляканий після допиту у Долині, М. Рошкевич їде за порадою до І. Шараневича у Львів. Шараневич свою справу зробив. Рошкевич у Львові навіть не хотів побачитись з Франком. Пізніше Франко писав Ользі, що її батько обіцяв помагати йому і, коли давав гроші, Франко віддавав їх Славкові (братові Ольги), а решту Франко поверне, щоб не здаватись жебраком. Ще Франко писав: "Хто з приятеля перекинувся в ворога, тот, значит, і вперед не був приятельом і не буде..."

На допиті М. Рошкевич заперечував також факт, що Франко "вступав у якісь зносини" з селянами та робітниками з Велдіжа. Бо Франко такої скритої натури, такий встидливий, що взагалі не виходив з хати. Рошкевич каже ще, що в цих "зносинах" не допомагали його дочки. Бо вони інтелігентні, з селянами не говорили ніколи.

Михайлина у своїх спогадах підтверджує цей факт. В дитинстві дітям священника заборонялось бавитись з сільськими дітьми, а тільки було дозволено сидіти і нудитись в покоях серед вазонів. Щоб личко було біле. А народ цікавив їх хіба як прихожани.

Але розмови з Франком, з Павликом подіяли на сестер, котрі зацікавились народом настільки, що поклялися бути корисними йому. Михайлина Рошкевич буде першою письменницею в Галичині серед жінок, яка торкнулась життя цього прибитого, затурканого народу.

Про все це на допиті Рошкевич не сказав. Тому слідство зробило висновок, що стосунки Рошкевичів і Франка мали характер сімейний. Проте слідство також знало, що Франко під час свого перебування в Лолині приходив дуже часто на фабрику у Велдіжі, приводячи з собою сина отця. Але розмов не велося ніяких. Франко просто придивлявся до роботи.

М. Рошкевич не сказав і про те, що в альманасі "Дністрянка" (1876), під псевдонімом Надежда його дочка опублікувала свій переклад оповідання шведської письменниці Марії-Софії Шварц. Ольга перекладала ще Золя для "Дрібної бібліотеки", яку випускав Іван Франко. Ользі Рошкевич ("Надежде") Іван Франко присвятив і свою першу збірку "Балади і розкази" (1876). Незабаром Ольга переклала і надрукувала двотомну повість Ланської "Обрусителі", підготувала до друку ряд інших повістей Е. Золя.

Отцю Рошкевичу Франко також писав, щоб дозволив Ользі записати ладканки (весільні пісні) з Лолина. Ольга записувала і через брата передавала Іванові. Франко готує збірник пісень з Лолина і знову просить Ольгу дати йому докладний опис Лолина, опис страв, котрі їдять багаті й бідні. Франко просив не пропускати ні одного дня, щоб щось не записати.

Допит Рошкевича, ревізія, і те, що "нарадив" Шараневич, поклали край сподіванням отця. Він розсердився на Франка. Мало того, що занапастив себе, та ще й його Ольгу.

Стислий переказ по главам, автор переказу: Світлана Перець.

Авторські права на переказ належать Укрлібу.

III

Ольга мала характер сильний і слухати не хотіла, щоб розірвати відносини з Франком. Вона виїжджає на зиму до Іваниківки коло Станіслава, де парохом працював її вуйко, а звідти до Львова. До Франка.

В їх листах ще повно надії на спільне життя і щасливе майбутнє. В кожному листі рясніє від слів "коханий", "кохана", "любий", "люба".

8 лютого 1876 року у Львові в приміщенні Народного дому було влаштовано студентський бал. Господарем балу був І. Шараневич. Приїхав і М. Рошкевич з Ольгою. Франко чекав її. Після цього балу Ольга в листах підписувалась "Твоя наречена Ольга".

Від 1874 року Франко назавжди залишив своє серце у Лолині. Він писав до Ольги після знайомства: "...покажусь Вам може нудним, нетовариським, потайним, або,

кажуть, німим і дурним, — але судіть самі: я не отримав майже жодного виховання, не зазнавав жодної повної любові та дбайливого відношення батьків, — чужий і самотній між чужими людьми, так я виріс... щойно минулого року, коли я познайомився з Вашим братом, відкрився широкий світ перед моїми очима, стало ясніше переді мною... Ось я побачив Вас...".

"...Мій боже, як маю запевнити Вас, як маю присягтися, що ні на хвилину про Вас я не забув, ні не забуду? Будьте певні, що й, де я завжди буду, у Львові або у Відні, Ви завжди зостанетесь провідною зіркою моїх діл, межою, до якої просту працю, вірністю і чесністю...".

"...В цю хвилину пересуваються переді мною усі роки нашого знайомства, почавши від того вечора, коли Ви сказали мені: "Сподівайтесь, що все буде добре", дотепер. Так, я надіявся - не скажу вже, на взаємне кохання з Вашого боку, я надіявся на те, що Ви все ж раз виявите мені зовсім щиро всю правду. Були дні, - і вони вже минули, - коли я був такий сміливий з Вами, що я усно говорив Вам про це, - але й тоді Ви завжди говорили: "Пізніше, пізніше! Говоріть наперед із батьком". І це сталося, - а я все ще не маю певності щодо Ваших почувань...".

"О ні, ні, Ольго, якщо Вам подобається, щоб я покинув усяку думку про Вас, то так само зроблю це без заперечення. Тому не в'яжіться жодними оглядами! Найперше свобода почуттів! Я був би найнещасливішою людиною на світі, якщо б моя особа, навіть моя присутність або моя любов в'язала Вас у чомусь або як-небудь шкодила Вашій свободі...".

І нарешті настав той день, коли вона сказала "коханий".

Він ділиться з нею кожною новиною, кожним своїм успіхом і розчаруванням, кожним літературним задумом... Він обмінюється з нею думкою відносно тих чи інших творів, говорить про події та людей, про зацікавлення етнографією та фольклором, про заходи над виробленням літературних талантів. Він ніколи нічого не приховує перед нею.

Михайло Возняк назвав листування Івана Франка з Ольгою Рошкевич "неоцінним джерелом для дослідження поступового розвитку світогляду Франка, його творчості і творчого зростання".

Вони мріяли одружитись. Для себе вони готували подарунок: збірку весільних пісень з Лолина. Вони були видані вже після розриву.

Ще коли були разом, роздумували про подружжя, про виховання дітей. Франко вважав, що подружжя - це формальний соціологічний акт. Чоловік і дружина повинні мати спільну волю і симпатію до спільної праці. Франко вважав, що шлюб повинен вийти з-під опіки церкви під опіку держави. А ще потрібно, щоб "супруги не в'язали один другого, були виrozumілі на помилки, а взагалі повинні відноситись один до другого приязно і тактовно". Франко вважав, що діти повинні швидше вчитися рахувати і мислити, ніж молитись. Наука повинна йти в парі з "розвиненням тіла", а до того служить фізична праця. "Я признаю, - твердив Франко, - для женщин право і обов'язок зовсім рівного розвою і становища в суспільности, як і для мужчины".

Після повернення Ольги у Лолин, мама "Мене називали остатнов шельмов". Ольга починає боятись за своє щастя. Може, її Іван, трошки зміниться, може, на час закине ту свою роботу, щоб тільки могли побратись, бути разом, а потім.

"Думка, що я для тебе мав би покинути своє переконання, видалася мені такою дикою, не гідною тебе і мене, що не раз бували хвилі (в тюрмі), коли я насилу відганяв від себе твій образ. Тепер я побачив, що ті слова твої могли бути не впливом егоїстичної буржуазної любові... а що вони радше були впливом надто великої старанності о моє власне добро, - я знаю се і тим сильніше люблю тя за те", — писав Франко.

Михайлина Рошкевич згадувала, що коли Івана випустили, він приїхав у Лолин. Отця Рошкевича тоді не було вдома. Ольга з Франком розмовляла довгий час. Коли прийшов Рошкевич, то сказав, що всякі заміри зірвані, і щоб Франко більше не являвся в їх домі.

Іван не здається. Таємно від усіх Франко знову приїздить до Лолина, щоб побачитись з Ольгою. Михайлина писала: "Були там майже до заходу сонця, і так, як нині бачу його, як то ми, попрощавшись, пішли направо, а він, бідачисько, - наліво. Жаль мені тоді його було дуже... Видався мені таким бездомним". Більше він не був у Лолині.

Він дуже ясно усвідомив своє становище. До Ольги пішли холодні листи. Але вона розуміла його.

Свою поведінку Франко пояснив брату Ольги - Ярославу: "...надія одна за другою пропадала, відкриваючи за собою тільки чорний, поганий горизонт, унижепє, нужду, гризоту. А при тім мене гризла не тільки моя власна доля, кілька доля Ольги, я цілими ночами не спав, та ще й перед другими мусів сьміятися, жартувати, щоб не показати своєї слабости. І ось мені прийшла в голову думка - для діла великого, сьвятого діла, котрому я посьвятити своє жнтє, - відречися тої слабости, розірвати послідню нитку, "що в'язала м'я з давнім житєм". Як розірвати? Подумавши, - сам признаєш, що вибраний мною спосіб був єдиний - ...показати наглу зміну, неконсеквенцію, несправедливі закиди, - словом, показати самого себе малодушним, несправедливим, мізераком... Становища ніякого я не получу, життя ні собі, ні їй не забезпечу, родичам гризоти ще більшої нароблю, а коли б вконець і прийшло полученє наше до skutku, то боротьба за кавалок хліба серед загальних противностей швидко охолодит любов і надломит сили". Франко просить Ярослава Рошкевича зробити йому таку послугу: "Ліпше було би, якби ти старався говорити на мене всяку погань, представити мій характер і жите в властивім мізеріяцкім світлі". Тобто він хоче переконати Ольгу, що її не любить, що знайшов собі іншу, а тепер з неї сміється. Він думав, що чим "швидше забуде мене, менше буде терпіти".

Вона не повірила. І чим більше старався Ярослав, тим більше не вірила.

Щоб листуватися з Ольгою, Франко знаходить найрізноманітніші способи: книжку, в якій наколоті букви (Ольга ночами виписує букви і складає слова), чистий аркуш паперу, який потрібно потерти цибулею, щоб проявити текст.

Мама сварила доньку, з котрої сміялися люди. Батько сердився, бо не так легко буде віддати Ольгу заміж тепер. Ославлена, бідна, хто ж її візьме?

Справа ускладнюється ще й тим, що в 1878 році в літературі дебютує Михайлина Рошкевич своїм нарисом "Кума з кумою". Критики в нарисі знаходили соціалізм, а Михайло Павлик і Франко, навпаки, хвалили Михайлину і просили продовжувати працювати далі.

IV

Одного дня з'явився у Лолині Володимир Озаркевич, далекий родич Рошкевичів, брат майбутньої письменниці Наталії Кобринської. Саме тепер він закінчував семінарію, з якої його вже два рази виганяли за народовські погляди. Мати Ольги пожалілась йому на дочку, на її впертість: "або Франко, або монастир". І зовсім несподівано Володимир просить у батьків руку Ольги.

Взнавши про це, Франко писав Ользі: "Не бійся, не стану дораджувати Тобі - йти за него, бо сам чую надто добре, що, стративши Тебе, стратив би-м всяку опору в життю, всяку надію і пропав би-м, як пес на ярмарку. Твоє заховане і відповідь, яку Ти дала татови, зовсім похваляю".

Ольга дала згоду, Іванові написала: " ...сли ти мене любиш, то повинен-єсь бути рад з того. Предпіж я буду вільна, свободна... Я уступаюсь відси, бо ту мені не жите, а смерть. Той чоловік хоче м'я взяти відси, - я го буду любити за то, я му вдячна за то. Тебе люблю, - ти ми показав дорогу, куда йти, а він отвирає ми ворота, що стоять заперті передо мною. - Не кажи, що я за тебе забула! Ти ми ніколи з думки не зійдеш, - що буду робити, про що буду думати, все то буде тісно зв'язане з твоїм роботом, с твоїми думками..."

Вона навіть написала Франкові список, що планує робити далі в житті: знайомитись з новими людьми, перекладати, стати вчителькою для сільських дівчат, вивчати математику і фізику, закупити з чоловіком та іншими людьми ґрунт і обробляти (Озаркевич би мав покинути священницький стан). Зароблені гроші планувала давати Франкові на видавництво його творів. Лист закінчувала так: "Одне мене мучит і гризе, що ти хворий, не хоруй, Івасю, змилуйся!".

Лист Ольги про її заміжжя кинув Франка з ніг. У нього стався крововилив. Але він писав: "уже м'я втішило то, що пишеш, що полюбиш Оз[аркевича] і будеш щаслива. Я не сумніваюсь о тім і з щирого серця бажаю Ти щастя за всі ті муки, перенесені дома..."

Після цих слів він написав слова, котрі вже стали класичними, хрестоматійними, котрі наводить кожний біограф: "Наші шанси не рівні, Ти щаслива вже тим, що можеш вибрати межі мужчинами чесними і розумними, а таких тепер уже досить, і с часом буде більше. Але мені нема вибору аніякого: стративши Тебе, я стратив надію на любов чесної і розумної жінчини, а притім такої, котра б могла зв'язати свою долю з моєв". Та ще: "Але, жалкуючи на долю, що позбавила кар'єри мене і подібних мені, не забувай, що іменно наша недоля причинилась до витворення і скріплення нових характерів, чесних, розумних і мислячих людей, між котрими Ти і другі можуть

вибирати".

Ольга – в розпуці. Франко, виходить, не зрозумів її. Не зрозумів, що вона хоче через шлюб зробити. Розпука була ще більшою, коли Франко застеріг її: "Я надіюсь, що Ти добре обдумала свій крок і не робиш собі ніяких ілюзій щодо "формального брака"...".

Сам же Франко, невідомо з яких причин, порахував, що не все ще втрачено, а тому звернувся до Володимира Озаркевича з таким листом: "Чоловік, як Ви, – пише він до нього – котрий пізнав і полюбив її горячо і сильно, – має право спитатися мене: а хто ж ти такий, що стаєш мені поперек дороги? ...чи не повинен ти, коли її любиш, сам зречися її любови, сам наклонювати її до того, щоби пішла за мене, котрий і забезпечити жите і будучність? ...дізнавшись, що Ви стараєтесь о її руку, я через брата радив їй забути о мні і йти за Вас, раз для того, що з Вами все ж такі жити можна полюдськи і краще, як с ким-небудь другим, а відтак і задля тої обеспеченої будучности. ...можу сказати Вам, що я не трачу ще надії і не сьмію її тратити, поки живу і держусь на ногах, бо знаю добре, що роб'ю – роб'ю для неї, для її колишнього щастя".

В той же час Франко пише Ользі: "Люб'ю Тебе, тільки не так як давнйше, а сто раз гллубше, щирйше, сердечнйше, відколи знаю, що й Ти скомпромітована, як я, що й ти терпиш. ...я тепер себе і все кладу в Твою руку, – роби, як знаєш, як думаєш. Рйшайся і будь переконана, що я все буду Тебе любити і вічно буду Тобі вірний...".

Друзі Франка починають звинувачувати Ольгу в невірності, в тому, що вона чесний хліб хоче помінати на пухку попівську булку. Ольга в розпачі, її не розуміють. Не розуміють, що це найкращий вихід із ситуації. Ольга була вдячна Володимиру. Вона ввважала, що має тепер три брати: брата Славка, Івана (Франка) і Володимира (Озаркевича, чоловіка). Про це вона писала Франкові, коли їй готували придане. Мама Ольги жаліла Володимира, на дочку була зла.

Шлюб Ольги Рошкевич з Володимиром Озаркевичем відбувся в Лолині 14 вересня 1879 року. Ні Ольга, ні Франко не знали, чому Володимир Озаркевич, син посла, громадського діяча, згодився одружитись на бідній дочці провінційного священика. Тільки потім все стало ясно: Володимир, нехтуючи своєю кар'єрою, свідомо протягнув руку колишній Франковій нареченій з пошани і поваги до Франка. Він дав можливість Ользі працювати, займатись корисною роботою, перекладати, писати. Його дім завжди був відкритий для друзів Франка в найскрутніші хвилини.

У самого Володимира була кохана: гарна, висока дівчина з сім'ї священника, але "родинна політика" розбила це щире кохання.

Ольга отримала волю. Хотіла тепер стати письменницею. Франко радив писати, бо з цього мала б якийсь заробіток, така робота їх би зближувала. Ольга гарно перекладала, але писати власні твори не виходило, хоча Франко дава їй поради, як це робити.

Наприкінці 1879 року Ольга покидає назавжди Лолин і переїздить у Белелую до чоловіка. Звідси Ольга писала Франку про свої відносини з чоловіком: "Він ніколи не питався мене, чи я його люблю, або як его люб'ю; так само, як мені ніколи не приходить на гадку питатися его, чи щчасливий він зо мною. Та, впрочім, Ви добре знаєте, що я не вінчалася з ним із закохання... Живемо як добрі знайомі або згідні сусіди, котрі ся

ніколи не сварять, і ніби нічого спільного з собою не мають". Ольга навіть зізнається, що спить з чоловіком на різних ліжках.

Озаркевичам жилося нелегко. Місцева влада та консисторія косо дивилися на їхні зв'язки з Франком, з соціалістами. За агітацію в передвиборчій кампанії за представників народу Володимир потрапляє в неласку.

Поволі перед Ольгою ставало буття, звичайне і буденне: як жити, як вижити? Від цього щоденного буття нікуди було діватись. Навколишній світ давив її плітками, інтригами. Перші кроки по організації спільного господарства провалились, пропала надія на те, що колись Володимир зніме попівську реверенду.

На початку 1880 року Ольга в листі скаржиться Франку, що хоче в місто.

В розпачі просить, щоб приїхав Іван. Де-небудь, в якому він захоче місці, вона мусить побачитись з ним.

Рік 1880 був фатальним і для Ольги, і для Франка. Вона ціле життя буде винити себе в тому, що саме другий арешт його в Яблуніві цього року стався через неї. Якби він не приїхав, можливо, все було б інакше. Можливо.

Після виходу з тюрми в 1878 році Франкові було дуже важко. Не було грошей навіть на їжу. Ольга кликала його в Коломию, де ніхто би не впізнав їх. Якщо не приїде, то в травні сама приїде до нього у Львів. Нехай говорять що хочуть!

На дорогу Франкові потрібні були гроші. Він у той час бідував і "сидів" на воді і квашеній капусті. Заробити Франко міг репетиторством, але його ніхто не хотів (через арешт). Згодом Франко знайшов місце в Березові Нижнім поблизу Коломиї у Кирила Геника.

Нарешті Ольга та Іван домовляються про місце і час зустрічі в Коломиї. І зустрілись. Було спочатку ніяково. Потім Ольга говорила довго і гарячково. Говорив і Франко. Переконавав, доводив, просив. Потім, у вівторок, за Ольгою приїхав Володимир Озаркевич. "Тогди мені було добре і весело, і щаслива чуламся, коли, глядучи на вас обох... виділам межі вами приязнь, — напише Ольга Франкові відразу по зустрічі, але, на жаль, цих рядків Франко ніколи не прочитає. — ...Не тямлю, чи коли було мені так легко на серцю як того вечора; тогди і любов гор'яча зачала приступати до мене. Як хорошо жінці любити!".

Цей лист Ольга відправила в Нижній Березів 8 березня на адресу Кирила Геника, бо саме до нього як репетитор приїхав Іван Франко. Лист прийшов тоді, коли Кирило Геник сидів уже в тюрмі разом з Франком. Лист було передано судові.

Що ж трапилось?

3 березня Ольга і Володимир Озаркевичі попрощались з Франком, і на другий день він разом з Кирилом Геником вирушив у дорогу. У Яблуневі вони зупинились в заїзді Йосля Глюкштерна, щоб перекусити. Там їх помітив жандарм. Кирила Геника жандарм знав, бо ж поліція не дрімала і тримала "на мушці" всіх "соціалістів". Жандарм не був би жандармом найяснішого татка цісаря, коли б не спитав, з ким це водить "кумпанію" Геник. Він попросив у Франка "посвідчення особи". Документів Франко з собою не мав, а тому показав залізничний квиток на ім'я Карла Срочинського (Карл дав Франкові

квиток на залізницю на своє ім'я). Однак для жандарма цього було замало, і він забрав Франка з Геником в комісаріат, де Франко зізнався, що він не Срочинський, а Франко.

Стислий переказ по главам, автор переказу: Світлана Перець.

Авторські права на переказ належать Укрлібу.

Самого прізвища було досить, щоб Франка і Геника негайно арештували і в той же день відправили в Коломию для дальшого "вияснення справи".

Склалось так, що незадовго перед прибуттям Франка в Яблунів, в селі Москалівка, брати Фокшеї вирішили звести рахунки із сільським війтом за здирство і знущання над громадою. Слідчі органи вбачали в цьому наслідки "соціалістичної агітації", котру на Косівщині проводили сестри Михайла Павлика, Ганна та Параска.

Саме в цей час австрійський монарх мав приїхати в Галичину. Все мало бути "чисто", тож за справу братів Фокшеїв взяли з усією старанністю. Хто в Галичині був соціалістом, поліція добре знала. Поліція аж з радості підскакувала, що був затриманий сам "проводця" Франко та ще в компанії "відомого соціаліста" Кирила Геника.

Після серії допитів в Коломиї Франка відправили у слідчу тюрму, де він просидів до 10 червня 1880 року. Там, в Коломиї, після виходу з тюрми, в готелі, напіввмираючий з голоду Франко написав "На дні".

Оповідання "На дні" було тепло зустрінуто М. Драгомановим і М. Павликом. Останній, окрім надзвичайно високої оцінки, зробив Франку зауваження, що герой оповідання Андрій Темера дуже нагадує автора оповідання, а Ганя не хто інша, як Ольга Рошкевич. Франко заперечив.

V

Публіка була буквально шокована, коли в 1884 році в Коломиї на балу побачила Ольгу з Франком. Вони танцювали, Володимир сидів скромно на кріслі. Але то був останній щасливий вечір для Івана і Ольги. Вони поступово віддаляються одне від одного. Ольгу засмоктує болото щоденщини, вона відходить від активного громадського і літературного життя. Франко починає в листах звинувачувати її за це. Саме 1884 рік був тим роком, який дозволив Франку написати А. Ю. Кримському: "Наша любов тяглася 10 літ" (з 1874 по 1884 рік).

Ольга з роками починає сумніватися в тому, що Франко любив її. Михайлина Рошкевич писала до М.Возняка так: "Сестра відчула відтак жаль до Франка, що він її щиро не любив... Як згодом вийшла заміж, прив'язалась до свого мужа, тим більше, що він на то заслужив". Скільки вона витримала принижень, насміху, наруги. Від усіх: знайомих, родичів, мами. Ольга писала: "...с чого Ви тепер посуджуєте мене, щом і перед тим нешчира була з Вами. Я з Вами не фальшивила...". Чи не тоді з'явилась четверта і п'ята пісні "Картки любові", хоч датовані вони 1880 роком.

І ти лукавила зо мною!

Ах, ангельські слова твої

Були лиш обліском брехні!

І ти лукавила зо мною!

І нетямущому мені
Затрули серце гризотою
Ті ангельські слова твої...
І ти лукавила зо мною!
Неначе правдою самою,
Неначе золотом, в огні
Без скази чищенням, – ох, ні,
Неначе правдою самою,
Так в добрі і нещасні дні
Я величався все тобою!
Мов злотом, чищенням в огні,
Неначе правдою самою.
Та під пліною золотою
Ховались скази мідяні,
І цвіт, розцвілий навесні,
Під пишнотою золотою
Крив черв'яка! Ох, чи не в сні
Любились щиро ми з тобою?
І серце бідне рвесь у мні,
Що ти злукавила зо мною!..
Я не лукавила з тобою,
Клянуся правдою святою!
Я чесно думала й робила,
Та доля нас лиха слідила.
Що щирая любов ділала,
Вона на лихо повертала;
Що чиста щирість говорила,
Вона в брехню перетворила,
Аж поки нас не розлучила.
Ти ж думаєш, я не терпіла,
В новії зв'язки радо бігла?
Ти ж думаєш, я сліз не лила
По ночах темних не тужила?
Не я лукавила з тобою,
А все лукавство в нашім строю —
Дороги наші віддалило
І серця наші розлучило,
Та нашої любові не вбило.

Ображена, Ольга писала Франку: "Правда, я маю багато хиб... Тогди благословіт тот час, котрий розлучив мене з Вами... Тяжко мені. Але най то йде с тим часом... Ми з образом і с талантом не на рівни, а ви все говорили, що лише таке подружє може

любитися стало і правдиво".

Ольга писала: "...всьо пропало, але лише для мене, для Вас ні, перед Вами будучність, надія, – передо мною нема. А коли так, то вже нічого і не треба. Най добрі люди і не згадуют про мене. Я уже майже привикла до того, і спокійно буду жити сама в собі. Коли так, то й так...".

Заключні дві пісні "Картки любові" – ніби два заключні акорди про кохання:

І ти підеш убитою дорогов,
Котрою день в день тисячі ідуть!
І ти пониження й неволі путь
Пройдеш, як другі, до кінця самого...
...А як часом моя послабне сила,
І серце в груді біль зціпить пекучий,
І людська злість зморозить кров у жилах,
То човник мя перенесе летючий –
Твоя любов підніме мя на крилах,
Аж поки вал не зломиться ревучий.

Ольга вирішила відійти у тінь. Не хотіла згадувати роки моодості. Боляче сприйняла оповідання Наталі Кобринської "Задля кусника хліба". Це оповідання носило автобіографічний характер. Кобринська описала в ньому весілля свого брата Володимира. Володимир не з любові, а "заради кусника хліба" одружується на нелюбимій дівчині, але багатій і рівній йому по соціальному положенню, покинувши свою бідну наречену. Франко похвалив цей твір. Дехто вважав, що він зробив це, щоб допекти Ользі. Ольга була не настільки наївна, щоб вірити цим пліткам, але була невдоволена, що Франко дав привід для пліток.

Між Франком і Ольгою почались непорозуміння. Вона звинувачує його, а він її. Він не міг собі уявити, як це Ольга, його Ольга, котру вважав громадським ідеалом жінки, може так швидко скочуватись вниз, забувши про свої клятви служити народу, закинувши всі свої обіцянки.

А Наталія Кобринська організовує "Товариство руських жінок у Станіславові", яке мало бути першою організацією "емансипованих женщин". Товариство мало залучити жінок до суспільно корисної праці. І Ольга підтримала Наталію Кобринську. Та нічого важливого товариство не зробило. Франко кидає їм закиди.

В листах Ольга унікає таких слів, як "коханий", "твоя", а вживає "високоповажний", "Ви".

Іван пише новелу "Вільгельм Телль". Ольгу знову переконують, що написана новела про неї та Володимира. Ольгу це прикро вразило. Справді героїня новели дуже нагадувала Ольгу Рошкевич. Та ж рішучість, твердість, відданість справі. Володимир був зображений як дегенерат, "трус".

Листи Франка стають різкими. Він дає настанови, поради, вимагає, сварить, їй важко це переносити. Сумніви, що він її вже не любить, все більше оволодівають нею. Вона благає, щоб він змилюсердився над нею. Нехай він гляне, як вона живе, хто її

оточує.

Висилає Ользі повісті для перекладу. Вона пропонує свій переклад "Анни Кареніної".

Одруження Івана Франка Ольга сприйняла боляче. Але не відвернулася від нього і першою привітала.

Лише у 1889 році Ольга Озаркевич познайомиться з Ольгою Франко. Франко познайомив їх сам. Пізніше смерть Франка зближить їх.

1886 року в Лолині помер батько Ольги. Сестра і мама переїхали до Ольги. Не все добре складається у Володимира Озаркевича. З батьківського насидженого місця його перевели в село Скопівку, а відтак у село Сілець. Там народжується їх син. Назвали його Іваном, в честь Франка. Так хотів батько, так хотіла мати. Коли Іванкові було два роки, він помер. Смерть сина Ольга сприйняла як якесь знамення у її відносинах до Франка. У 1890 році народжується дочка Олена-Ольга.

Листи до Франка Ольга пише все рідше і рідше, та й то короткі, ділові.

І останній зі збережених листів Ольги до Франка. Він датований 10 квітнем 1897 року. Вона вже знала про його невдачу у Львівському університеті, провал на виборах, про його хворобу. "Надіюсь, – пише вона, – що Ви здорові зовсім, поїздка до Відня послужила Вам до повернення нормального стану. Впрочім, в теперішнім часі, коли прапор треба здвигати високо, нема коли слабувати, як се заявила і добродійка Ваша жінка. То є правда, тож держіться нам кріпко, бо бідна Русь потребує рятунку. Ольга Озаркевич". Колись в подібних випадках Ольга писала інакше: "Одне мене мучит і гризе, що ти хорий, Івасю, не хоруй, змилуйся...".

У 1908 році В. Озаркевича переводять працювати у село Березів Нижній, де він і помер 1912 року на 57 році життя. Ховали його на цвинтарі Березова Середнього.

VI

Після смерті чоловіка Ольга переїхала жити до сестри Михайлини у село Ременів недалеко від Львова. Ближче до Львова переїжджає і дочка з чоловіком, щоб жити разом з мамою. Ольга не хоче заважати молодим і продовжує жити у сестри Михайлини. Михайлина підтримує добрі відносини з Франком, часто висилає до Львова підводу з продуктами для Франка.

У Михайлини Ольга довго не затримується. Коли захворіла дружина Євгена, брата чоловіка, Ольга приїздить до Львова. Вона уникає зустрічей з Франком, хоч той через Михайлину та знайомих просить, щоб Ольга прийшла до нього.

Згодом Ольга їде в Рудно до дочки. З початком війни зятя Ольги забирають військовим священиком в діючу армію. Ольга разом з мамою та дочкою переїздить у Львів, живе недалеко від Франка. Вона боїться навіть підійти до вікна, щоб ненароком не побачити Франка, який часто важкою ходою з кошичком йде на базар за продуктами.

Перед смертю Франко переказував, щоб Ольга прийшла до нього попрощатись, благав її. Вона вислухала Михайлину, що передавала його просьбу, з очей її потекли сльози, але сказала твердо і рішуче: "Ні".

Його несли перед її вікнами. Ольга підійшла до вікна, відхилила фіранку і тремтячою рукою поблагословила його на вічний спочинок. Ольгу винили в тому, що не прийшла попрощатись з Франком востаннє.

1919 року померла мати Ольги. З російського полону повертається зять і отримує місце вікарія при церкві у Львові. Ольга з сім'єю переїжджає жити на Підвальну, 9. Тут її дуже часто навідує Ольга Франко, яка недавно повернулась з лікарні. Вони обидві довго між собою говорять, згадують. Після таких розмов Ольгу Рошкевич часто бачать заплаканою... Вона скаржиться сестрі, що не може жити у Львові, де кожен камінь нагадує про нього. І Михайлина забирає її до себе в Ременів. Від тифу, що вирував тоді в Галичині, помирає чоловік Михайлини, і Ольга разом з Михайлиною переселяється жити до зятя в село Беримівці коло Зборова.

Ольга відмовлялася писати спогади про Франка. Це зробила її сестра і відіслала М. Возняка. Ольга Рошкевич передала лише частину листів від Франка. По змісту Михайло Возняк зробив висновок, що ще має бути багато інших. Степан Іванець – син Михайлини, учень Возняка, намагався знайти щось у тети Ольги, але вона сказала, що спалила листи.

Однак скоро виявилось, що листи сховані і що Ольга, криючись від всіх, вряди-годи перечитує їх.

В Беримівцях Ольга прожила до 1932 року, поки зять не переїхав на роботу в село Миклашів.

До Миклашева знову зачастили збирачі матеріалів про Ольгу та Франка. Але Ольга нікого не хотіла бачити. В присутності Ольги навіть боялись вимовляти ім'я Франка.

Франко безпосередньо присвятив Ользі небагато творів. Але біль за нею, біль за втраченим коханням створив всю його лірику, вдарив чарівними струнами в "Зів'ялому листі".

Він любив її. Він боровся за свою любов, чим можна пояснити ті часті перепади у їх відносинах. Він шукав Ольгу в інших жінках.

В ті дні, коли він втратив Ольгу, прийшов у гості до Ольги Білинської. Сів у кутку кімнати й слухав, як у вечірніх сутінках журливо бринять пісні. Франко у сумному настрої дивився на долівку. Нагло встав і, не оглядаючись ні на кого, вийшов з хати. Під опущеними повіками не вдержались сльози. Вони покотилися по лиці.

Стислий переказ по главам, автор переказу: Світлана Перець.

Авторські права на переказ належать Укрлібу.

Частина 2

"Явилась друга – гордая княгиня"

"Пізніше я познайомився з двома руськими поетесами, Юлією Шнайдер і Климентією Попович, але жодна з них не мала на мене тривкого впливу. Більше враження зробила на мене знайомість з одною полькою, Юзефою Дзвонковською..."

(З листа І. Я. Франка до А. Ю. Кримського)

1 листопада 1880 року у Станіславі почали ширитися листівки із закликом порвати пута рабства і визволити рідну Польщу. Поліція розуміла, що писали листівки польські емігранти, котрі після постанови 1863 року, рятуючись від Сибіру та шибениць, після довгих років блукань по Європі, осіли в Галичині, котра тепер входила до складу Австро-Угорської імперії. А ще тут жили польські емігранти після повстань 1846 та 1848 років, спрямованих проти німецької династії Габсбургів, що окупувала західну частину земель теперішньої Польщі.

Були ці емігранти здебільшого босі-голі, але величали один другого, як і раніше, "граф", "барон".

Автором листівок був Фелікс Дашинський, а копії зробив його брат Гнат (Жегота). Але суд виправдав Дашинських, зазначивши, що тут справа йде про чужих монархів, і обидва молоді хлопці нараз стали героями серед станіславської молоді.

Вбивство народниками Олександра I в Росії було сприйняте станіславськими емігрантами як сигнал до більш рішучих дій. У 1880 році польська еміграція була очолена Броніславом Дескуром, учасником січневого повстання 1863 року. Саме в його домі знайшли пристановище молоді поляки, які шукали нових шляхів визволити батьківщину.

Гурток поляків познайомився з молодими українцями з селянських або попівських родин. Певного дня наступило братання народів.

Після виступів Гната Дашинського (за дорученням таємного гуртка) перед учнями гімназії про революційні події 1863 року, президія намісництва спостерігала за Франком пильніше. Але він сидів у Нагуєвичах.

Поліція отримала фальшиве донесення якогось неграмотного агента, що в Станіславі мали бути збори таємного товариства з соціалістичними цілями, на котрі мали прибути керівник Української соціалістичної партії в Женеві Михайло Драгоманов та Іван Франко. Усюди снувала поліція. У архівах лишились документи про страх, який наводив на владу Франко.

Гната Дашинського виключили з гімназії. Для того, щоб можна було продовжувати навчання, він у 1882 році виїхав до Дрогобича, де познайомився з Іваном Франком. Про це у своїх спогадах Гнат Дашинський написав так: "Тут же я познайомився з тодішнім найголовнішим українським соціалістом Іваном Франком. Мешкав він у недалеких Нагуєвичах у свого вітчима, якого я відвідав. Спав у нього у хлопській хаті, працював при жнивах або ходив з ним на риби. Усі наші прогульки були повні розмов про соціалізм, притім я був захоплений бистротою ума і дотепністю цього рудого хлопського сина, нащадка німецьких колонізаторів...".

З учасниками того таємного гуртка, який існував у Станіславі, Франко познайомився трошки пізніше, ніж з Гнатом Дашинським. Франко писав: "...познайомився я також з двома станіславськими учениками: Дзвонковським та Феліксом Дашинським...".

II

Франку було дуже важко: втратив Ольгу, жив з мачухою і вітчимом – Гринем

Гавриликом. У Нагуєвичах, після тифу загострилася хвороба, котра кінець кінцем зведе Франка в могилу. У селі Франко пасе коні, худобу, жне, звозить до стодоли снопи, а у вільні хвилини працює. Хотів вирватись з села, заробити якісь гроші. Планував, що він, Павлик і Павликова сестра Анна вестимуть спільне господарство. М. Павлик, без згоди на це сестри, пропонує Франку одружитися з нею. Анна теж була соціалісткою, відсиділа в тюрмі, тому, на думку Павлика, Франкові підходила.

Франко пояснює М. Павлику причини своєї відмови. Шлюб з Анною – не вихід зі становища. Та й не було грошей для прожиття. Франко був надто слабкий, щоб працювати фізично.

Павлик, розгніваний відмовою, вважає, що Франко не викинув ще з голови Ольгу.

Про тодішнє становище Франка як не можна краще говорять листи до його товариша Івана Белея. Франко пише, що немає навіть чобіт, його часто "провідують" шандарі, після важкої роботи в селі не залишається сил писати.

Михайло Павлик знову наполягає на тому, щоб організувати спільне господарство. Франко пише до нього, що постарається отримати премію за свою нову повість. Цими грошима Франко планував сплатити трохи свої борги, допомогти трохи видавництву часописів і долучитися до купівлі хати і землі з Павликом. Франко і Павлик вибирали, де краще купувати хату: в Коломиї, чи в Дробобичі, звідки ближче до Львова.

Повість, на яку розраховував Франко – "Захар Беркут". 17 листопада 1882 року Франко йде з Нагуєвичів на пошту в Дрогобичі і відсилає готову повість в "Зорю".

Повість не сподобалась редакторові О. Партицькому, але він надрукував її, бо пообіцяв перед тим. Бачачи становище Франка, Патрицький диктував свої умови. Та й заплатив менше.

Однак доля посміхнулася Франку, на цей раз з Німеччини. Один журнал попросив Франка написати історію російської і, як додаток до неї, історію української літератури. Франко звертається до Белея, щоб він написав листа до Олександра Кониського (Перебенді) у Київ і запропонував таку роботу. Нехай пишуть чи по-українськи, чи по-російськи, а він, Франко, перекладе на німецьку мову. Однак за таку роботу ніхто у Києві не взявся, і Франко береться сам. Франко радиться з Драгомановим, планує їхати в Київ і в Росію.

Франко приїздить у Львів, сюди приїхав і Павлик, котрий погодився до співпраці над історією української літератури. Але Франко не може поїхати в Київ, бо не має грошей. А без Києва він не може написати задуману роботу, гонорар за яку потрібен для організації спільного господарства. Однак доля знову посміхнулася Франкові: у березні він отримує запрошення від Владислава Федоровича, а разом із запрошенням гроші, щоб приїхати у його маєток в село Вікно на Тернопільщині. Федорович дав таку роботу: скласти біографію його покійного батька, перечитавши його кореспонденцію.

Франко працює цілий місяць, а відтак на короткий час приїздить у Нагуєвичі. У селі голод.

У травні редакція "Зорі" оголошує передплату на повість Івана Франка "Захар Беркут". Невеликий гонорар від журналу, гроші, зароблені у Федоровича, дають

Франкові надію на поїздку в Київ.

З Вікна він їде у Дрогобич і подає прохання на видачу паспорта для поїздки в Росію. Паспорт видали і Франко їде у Станіслав – між 10 і 26 вереснем 1883 року. Чого їздив туди? Для біографів Франка ця поїздка так і залишилась загадкою.

Можливо, він поїхав у справі організації комуни до Дзвонковських, яких він знав і у яких був невеликий запущений маєток? Він навмисне не пише про це в листі Павлику, а, скажімо, повідомляє його про це при зустрічі.

Можливо, причина була інша. Розповіді Фелікса та Гната Дашинських, Владислава Дзвонковського про гурток, що існував у Станіславі, про еміграцію, а також про Дескурів та інших керівників минулих повстань зацікавили Франка, і він починає збирати про них матеріал. Тема польської інтелігенції завжди цікавила Івана Франка.

Станіславські друзі Франка постійно згадують одне ім'я – Юзефа Дзвонковська. З їх розмов Юзефа надзвичайно вродлива, розумна дівчина з досить-таки поступовими і оригінальними поглядами. Юзефа була прикрасою їхнього гуртка, Всі чоловіки були закохані в неї. Однак Юзефа нікому не відповіла взаємністю.

Розмови про Юзефу інтригують Франка. Перед від'їздом до Києва Франко планує побачити її.

III

Будинок Владислава Дзвонковського у Станіславі любив приймати гостей. В основному це були польські емігранти, котрі вже давно примирились зі своєю долею і сиділи спокійно на провінції. Тон серед гостей задавала дружина Броніслава Дескура – Текля Бобровницька. Вона вперто вважала себе парижанкою, хоча їй у цьому заважало не дуже французьке ім'я. Ця жінка мала сильний вплив на виховання Юзефи Дзвонковської.

На Франка Юзефа справила сильне враження. Він покохав її і вирішує, що після Ольги Рошкевич Юзефа саме та жінка, яка може бути його дружиною.

На жаль, не вдалося виявити до цього часу ні одного листа, котрі писав Франко до неї. Десь у вересні-жовтні 1883 року Іван Франко написав листа до матері Юзефи з проською "о руку і серце" її дочки. Батька вже у Юзефи не було. Мати відмовила, написавши: "...вже саме положення моєї дочки противиться тому...". В цей час Франко написав вірш:

Любов єдина мене,
Що нею жив я весь, —
Найтяжча рана се моя,
Болить іще й до днесь.

Ольга просила його одружитися, а Франко сприймає ці слова як насміх. Він не може пристати на пропозицію Михайла Павлика, щоб одружитись з його сестрою Анною. І тут Юзефа. Її відмова вразила його. Спочатку він думав, що аристократичне походження заважає їй поріднитись з ним. Юзефа пише: "...Не знаю, на якій основі обвинувачуєте мене в кастовості, якої і сліду немає в моїм поведженні... Щодо національності, я ж до українського народу, хоч його ще мало знаю, прив'язалася

щиро...".

В цей час Франко пише Драгоманову, що написав новий роман "Не спитавши броду". Поліція конфіскує роман. Франко прагне видати альманах, бо в той час часописи могли конфіскувати, а альманахи ще можна було видавати. На альманах не вистачило грошей. Тільки у 1890 році журнал "Зоря" почав друкувати роман уривками. Повністю роман за життя Франка так і не був надрукований.

До Михайла Возняка дійшов він у вигляді окремих сторінок. Літературознавець зв'язав ці сторінки в одне ціле. В основу роману було покладено події, зв'язані із станіславським колом знайомих Франка, а за образом Густі Трацької криється сама Юзефа Дзвонковська. "Бліде ніжне личко з буйними золото-жовтими косами, з синіми глибокими очима, з калиновими губами", "струнка, скромна, навіть дуже просто скроєний одяг". Такий приблизно портрет Юзефи, якій він присвятив рядки:

Не схилий своє личко прекрасне,
Не затулюй повіками віч,
Із котрих то мигоче, то гасне
Промінь світла в життя мого ніч...

Юзефа була хвора туберкульозом. Скоріше чи пізніше хвороба мала привести її в могилу. Тому не могла стати його дружиною. Відмовила, як і всім іншим. Інші не знали нічого, а Франку вона сказала про це.

Відмова Юзефи стати дружиною Івана Франка прикро вразила нових його друзів. Фелікс Дашинський, безмірно і безнадійно закоханий у Юзефу, котру у своїх листах до Франка називає не інакше, як тільки "Мовчанням", старався теж якось розрадити Франка. Він навіть писав Іванові: "...Юзефа не вартує Вашої любові. І не тільки любові, але навіть одного волоска з Вашої рудої голови...". Фелікс вважає, що на Юзефу мала вплив пані Дескур, яка не допустить, щоб Юзя, отой її ангелочок, її херувимчик, стала жінкою Франка. Фелікс співчував Іванові Франку, як товаришу по нещастю. Адже Юзефа і йому відмовила. Фелікс писав: "...Це якийсь диявол, а не жінка... тримає людей на повідку – нічим не ділиться і нічого не говорить, і тим доводить людину до шалу". Схоже, що Фелікс ревнував Юзефу до Франка. Фелікс пише, що коли Юзефа почула повість "На дні", то суспільна думка повністю заволоділа молоду душу, вказала мету і шлях до життя.

Зрештою, Фелікс знайшов іншу дівчину і був щасливий.

IV

Франко все ще сподівається, що спільне господарство з Михайлом Павликом вдасться налагодити. До спілки він думає залучити також Антоніну Дзвонковську (мату Юзефи) та її дітей. Франко переконує Антоніну Дзвонковську, що вигідніше буде організувати спільне господарство, ніж здавати землю в оренду. До такої спілки він пропонує себе, Михайла та Анну Павликів. Антоніна Дзвонковська спочатку погодилася.

Франко ділиться радісною звісткою з Павликом, а той з Драгомановим. Павлик звертається до Антоніни Дзвонковської і питає, коли йому приїхати жити до неї разом

із сестрою. Анна Павлик візьме на себе ведення всього домашнього господарства.

Антоніна Дзвонковська відписала Павлику, що їхати нема чого... Обурений на Франка, Павлик пише Драгоманову: "...Франко дуже світло дивиться на людей, а тим часом не бачить діла так, як воно є межи людьми... устроїти своє життя з Франком нам поки що не вдалось. Будемо старатися і разом писати історію укр. літератури..."

Можливо, Антоніна Дзвонковська боялася Павликів. Для чого їй, шановній вдові, зв'язуватися з тими, хто скомпрометував себе перед урядом. Павлики залишаються такими бідними, що Михайло просить Михайла Драгоманова вислати йому бодай трохи грошей, бо йому в нічому на вулицю вийти, а вже осінь.

Перед Франком Антоніні Дзвонковській, мабуть, незручно. Коли вся ця історія пізніше стала відома Денису Лукіяновичу, то він сказав, що Антоніна Дзвонковська просто-на-просто не захотіла мати справу з жебраками.

Однак несподівано Антоніна пише Іванові приїздити, щоб все обговорити. Франко повідомив М. Павлика про наступний раунд переговорів з Антоніною Дзвонковською відносно комуни, а той у свою чергу М. Драгоманова, котрий радив Франку і Павлику обов'язково організувати спільне діло, щоб мати з чого жити, а відповідно і стати на ноги.

Та нічого не вийшло, бо господарство було запущене, видатків треба би надто великих. Нарешті, Дзвонковська свій маєток продає, і на цьому історія з комуною закінчується.

Франко не порвав стосунків з Юзефою. Якщо вона хоче працювати і бути корисною для людей, то він їй допоможе. Він пропонує їй перекладати, писати власні твори.

Юзефа обіцяла Франку, що візьметься до роботи, але... мабуть, нічого в неї не вийшло.

Юзефа Дзвонковська свою долю вирішила трохи інакше, ніж пропонував їй Франко. Вона не послухала матері, ознайомилась із Анною Павлик і разом з нею вирішила стати поштовим працівником. З цією метою Юзефа приїздить у Косів, де жила Анна. Дослідники встановили, що саме в цей час у Косові перебував польський художник Ройзнер, автор портрета незнайомки, який купив у антикварній лавці у Львові Франко. Ройзнер був добре знайомий з Дескурами, Дзвонковськими. Було встановлено теж, що цей портрет незнайомки власник лавки придбав у Косові. Чи портрет незнайомки з маком у волоссі є портретом Юзефи, — відповісти трудно, бо самої фотографії Ю. Дзвонковської віднайти не вдалось. Портрет незнайомки Франко повісив над своїм робочим столом...

Вдалось встановити, що Юзефа Дзвонковська вчителювала недалеко від Станіслава, у селі Княгиничах.

Тихе, з усіх боків закрите високими будинками, кладовище в Івано-Франківську. Так вже вийшло, що, будучи колись за містом, воно тепер стало мало що не в центрі його. Тут віддавна нікого не хоронять. Її могилу віднайшли зовсім недавно на кладовищі в Івано-Франківську. Звичайнісінька плита з пісковика, котру теж не пошкодував час. Вона понадтріскувалась і поросла мохом. На ній написані дати народження і смерті

Юзефи Дзвонковської: 21. 10. 1862 – 5. 05. 1892 рр. Всього тридцять років життя...

Вона жила серед здорових людей, котрі любилися, раділи життю. Юзефа ж мусила чекати смерті і тому не могла стати на його дорозі. Вона зреклася від нього заради нього. Він зробив би так само...

Стислий переказ по главам, автор переказу: Світлана Перець.

Авторські права на переказ належать Укрлібу.

Частина 3

"Явилась третя... — І очам приємно..."

"Фатальне для мене було те, що, вже листуючись з моєю теперішньою жінкою, я здалека пізнав одну панночку польку і закохався в неї. Отся любов перемучила мене дальших 10 літ; під її впливом були мої писання "Маніпулянтка", "Зів'яле листя", дві п'єски в "Ізмарагді" і ненадрукована повість".

(З листа І. Я. Франка до А. Ю. Кримського).

Почалась весна, але дні ще були похмурі. У хаті було холодно. Він стояв біля вікна і виглядав сонце. Шулився від холоду і скаржився, що десь раніше був старий рудий кіт, а з тих пір, як хата спорожніла, і той щез. Нічим стало погріти руки.

Хтось подзвонив у двері, і панна Зося (Софія Монжеєвська), побігла відчиняти. Вона доглядала за німцем Іваном Франком у притулку по вулиці Петра Скарги, 2.

Сюди його привезли після того, як він залишився сам. Сини пішли на фронт, дочка Анна поїхала в Київ до тітки Трегубової, дружина лікувалась у закладі на Кульпаркові. Довідавшись, що Франко залишився сам, брат Захар з Нагуєвичів прислав свого сина Василя. Стан здоров'я різко погіршився. Друзі впрохали Франка, щоб він погодився перебратись до притулку, де він матиме теплу їжу, ліжко та лікарський догляд. Панна Зося без вагань погодилась доглядати за хворим.

Одного дня вона прийшла на чергування, але Франка в притулку не було. Знайшла його разом з племінником Василем у недобудованому будинку по вулиці Понінського, 4. Франко стояв коло печі і трясся від холоду.

Він пояснив, що не хоче нікому заважати, що хоче померти у своїй хаті. Софія попросила, щоб Василько роздобув хоч трохи вугілля, бо в хаті дуже холодно. Відтепер Софія постійно чергувала коло Франка. Часом її заміняли студенти, часом хтось зі знайомих, котрих тепер можна було порахувати на пальцях, а найчастіше приходила її сестра Ірина. Тоді Франко просив, щоб йому заспівали оту: "Ой зацвіли фіялоньки, зацвіли". Вони робили все, про що просив.

Одного разу до Франка прийшла стара жінка, доста висока, в маленькому ясному капелюшку, що ледве прикривав її сиве волосся. Вона говорила польською, казала, що Франко її прийме, бо написав про неї книжку "Маніпулянтка".

Коли Софія доповіла про неї Франку, він сказав, щоб її не впускала й на поріг. Жінка приходила того дня, коли до Франка приходив посланець від митрополичої канцелярії Галушинський, щоб висповідати його, але Франко відправив монаха ні з чим.

Микола Вороний, відомий український поет і перекладач писав: "...все своє життя

він кохав тільки одну пані, і кохав її платонічно, як Данте свою Беатріче. Не назову її прізвища, а тільки, що під іменем Регіни Франко виводить її в своїх поетичних і прозових творах ("Лісова ідилія", "Перехресні стежки"). Власне, це дало мені право в іншому вірші, присвяченому Франкові в час його 40-літнього ювілею, писати:

Стоптані перли, зів'яли листки
Волали його перехресні стежки...
Зрадила доля мужицького сина,
Але, й останній свій ронячи цвіт,
Серце їй слало привіт "Ave Regina".

Нею натхнений, він написав "Зів'яле листя" та інші поезії. Честь їй висока за це. А ще більша честь належить їй за це, що коли вже умирав наш поет... це була вона, та єдина і поважна старша пані, що приходила його навідувати і своєю пестливою рукою назавжди закрила його згаслі очі..."

Насправді не вона закрила йому очі. Софія Монжеевська, яка запам'ятала Целіну Зигмунтовську, стверджувала, що більше Целіна до Франка ніколи не приходила.

Саме Софія закрила очі і обмила тіло Франка. Пізніше її до дрібниць випитували про відвідини Зигмунтовської. Софія ніяк не могла пояснити, чому Франко не захотів бачити цю поважну паню. Спогади Софії навіть записали на магнітофонну плівку.

II

Особа Целіни Зигмунтовської цікавила багатьох. Целіна Зигмунтовська навіть жила якийсь час в домі Франка, він сам признався, що через неї з'явилося його "Зів'яле листя".

Франко писав 1915 року до Трегубова: "Бувши змушеним іще в грудні минулого року віддати жінку до закладу божевільних, я рівночасно був змушений прийняти до свого дому одну вдову з двома дорослими дітьми й дати їй, окрім квартири, майже повне вдержання".

До В. Якіб'юка писав, що сини при війську, а він живе з панею Зигмунтовською, її сином Здосем і дочкою. А коли прийшов син брата з Нагуєвич, паня з дітьми вибралася. Франко лишився дома вдвійку з братаничем.

Про Целіну Зигмунтовську оповів син Франка, Тарас, у книзі "Про батька", що вийшла у Києві в 1964 році: "Пізнався Іван Франко з Целіною Журовською, замужем Зигмунтовською, ще в Дрогобичі, коли та сиділа при поштовім віконці, і обслуговувала різношерстну публіку. Вона і була тією маніпулянткою, яку так живо описав письменник в однойменній новелі. Франко почував себе при ній несміливим, ні постаттю, ні красою не міг їй заімпонувати, його розуму дівчина не бачила, творів не знала і не його слави бажала, а маєтку, якого у Франка не було. Не дивно, отже, що вони не зішлись вдачами і не спарувалися.

Целіна вийшла заміж за поліційного комісара, мала з ним двоє дітей і швидко повдовіла. Вдова Зигмунтовська служила на поштових відділеннях різних міст, коли ж вибухла війна 1914 року, вона опинилася у Львові. Деякий час проживала з дітьми в хаті Франка. Незважаючи на похилий вік, вона робила імпазантне враження: висока і

повна, з дивним чаром і одночасно несамовитим холодом в очах. Замолоду мала незвичайний колір волосся: попелястий. Держалась просто, хід мала маєстатичний, українською мовою не хотіла розмовляти, тільки польською мовою переписувалась з Іваном Франком. Окремі її листи до Франка збереглися. Своїх дітей виховувала в польським патріотичнім дусі. Син Здісь загинув на фронті.

В музеї Івана Франка збереглась скромна фотографія Целіни. Вона сфотографована в претензійно-кокетливим профілю".

По Целіні Зігмунтовській залишилось лише вісім листів до Франка та невеличкий портретик.

Михайло Возняк бачив листи Целіни Журовської-Зігмунтовської до Франка, але завжди і всюди обминав це питання мовчанкою. Він читав лекції у Львівському університеті, і, коли студенти, котрі вже десь щось чули про Целіну Зігмунтовську, запитували про неї, він відповідав, що це була знайома Франка, звичайна жінка, як і більшість жінок. Чому Михайло Возняк з такою пристрастю розшукував сліди Ольги Рошкевич, а про Целіну Зігмунтовську, про яку від знав набагато більше, ніж хто-небудь, мовчав? Ніби навмисне викреслював це ім'я з біографії Франка. Напевно, його відштовхнула обмеженість Целіни, байдужість до Франка і до його пам'яті. Найкращі твори Іван Франко присвятив або написав під впливом байдужої до нього міщанки.

Байдужість Целіни до Франка була вражаюча. Вона навіть не читала і не мала наміру читати "Зів'яле листя". Їй прочитали, запитали, що її найбільше вразило у тій збірці і вона преспокійно відповіла, що з усього їй найбільше сподобався опис квартири в одному вірші, бо подібну квартиру вона мала на вулиці Вронських у Львові. І більше нічого.

Виявилось, що Іван Франко біографію Целіни використав у повісті "Лель і Полель". Ця повість писалася на конкурс, який на початку 1887 року оголосила редакція газети "Кур'єр Варшавський". Франко надіявся на премію, але не отримав. Повість Франка не була надрукована. Сам же ж Франко дуже цінив її. Коли виникла можливість надрукувати її в "Зорі", а редактор висловив ряд зауважень, Франко не хотів її змінювати.

Франко надсилав рукопис Целіні, та вона навіть не захотіла його читати. Вона пише: "...Дивує мене лише, і не можу зрозуміти, що дало підставу помістити мене у Вашій повісті, бо я нічим не дала причини у бажанні виявити неповагу до мене...". В цей час Франко пише Драгоманову, що ще працює над повістю. Можливо, він ще раз переробляв повість, адже писав Целіні подати про себе якісь відомості. Але Целіна нічого не хоче писати, а якщо вже Франко так хоче, то може звернутись до дирекції пошт та телеграфів у Львові, де вона зараз працює, і там йому дадуть відповідну інформацію. Така інформація надто скупа, і він отримує лист від невідомого адресата з Дрогобича або з Трускавця. В листі говорилося, що пан Журовський шукав нафту, стратив маєток і виїхав. Його син помер, а дочка одружилась з якимось урядником поштовим. Франко дізнався дещо про родичів Целіни і використав, коли переробляв повість.

Можна допустити, що минуле героїні повісті – Регіни – в багатьох моментах співпадає з минулим Целіни.

Архіви підтвердили, що батько Целіни з жінкою і дітьми вирушив у пошуки нафти і стратив усі гроші. Целіну врятувала її тітка, львівська матрона, котра хотіла вигідно видати дівчину заміж.

Свою кар'єру Целіна Зигмунтовська починає на львівській пошті. Франко тоді жив поруч пошти. Щоб працювати на пошті, довелося вчитися. Від цього в Целіни прекрасне волосся почало випадати. Залишалось підстригтись. Саме такою, коротко обстриженою, з хлоп'ячою голівкою, і описує її Франко в повісті.

В обов'язки панни Журовської входило, крім видавання листів до запитань, ще й обслуговування військових полків. Зі всього видно, що нова співробітниця добре репрезентує пошту, бо біля її віконечка крутяться хлопці. Одному з молодих художників Целіна дозволила намалювати себе. Це і був той акварельний портретик (його Тарас Франко чомусь назвав фотографією), котрий Целіна Зигмунтовська принесла в музей у 1940 році.

Видаючи кореспонденцію, панна Журовська бачила часто Івана Франка. На її адресу надходять листи від якогось невідомого, що підписувався Стефаном Маєвським. Целіні подобалися ті листи, гарно написані. Одного дня Франко підійшов до її віконця і запитав, чи буде відповідь на листи Стефана Маєвського. Тепер панна Журовська близько придивилась до Франка. Ні, він їй абсолютно не подобався. І вона сказала, щоб він не сподівався і не надіявся на якусь відповідь.

Коли потім Целіну Зигмунтовську запитають, чому вона не відповіла взаємністю Франку, вона відверто, спокійно, не видумуючи різних причин, відповіла: він їй просто не подобався. Був рудий, а їй подобались брюнети, з синіми очима. Вона й не пам'ятала, що писав Франко у листах.

У 1888 році була надрукована нова повість Івана Франка "Маніпулянтка". В польському варіанті головна героїня названа Зосею, в українському – Целею. Але тут цікава доля листів безнадійно закоханого в маніпулянтку Андрія Стоколоса. Він писав, як і Франко, листи, а Целя рвала їх на кусники і пускала за вітром зі свого балкона.

Целіна твердила, що Франко буквально її переслідував. Вона йде з роботи, а він слідом. Вона зупиниться, — зупиниться й він. То тривало місяцями. Він, як школяр, боявся промовити до неї й слово, вистоював перед її вікнами. Панну Журовську це смішило і злило одночасно.

Потім він зник. Аж одного дня знову з'явився на пошті в супроводі якоїсь гарної брюнетки. Вони стали збоку і, поглядаючи на Целіну, щось говорили. Товаришки по праці сказали, що то дружина Івана Франка. Панна Целя полегшено зітхнула: нарешті буде мати спокій.

Франко писав: "Ви, пані, не любите мене, не хочете й знати про мене і були настільки щирі, що дали мені пізнати се зовсім недвозначно. Спасибі Вам за се! І богу дякувати, що так воно сталося. Тільки сьогодні...пізнав, що ми не створені для себе, що коли б навіть Ви, пані, з такої чи іншої причини згодилися бути моєю, то се було би,

може, для Вас і для мене найбільшим нещастям. Так, панно Целіно, любов моя справді така, що затроїла би Вам життя. Гаряча, пристрасна і заздрісна любов чоловіка з великим засобом фантазії, гарячої крові і самолюбства, чоловіка, якому доля в дотеперішнім житті поскупилася на все, що можна назвати взаємністю і особистим щастям, — така любов не знайшла би границь, швидко перемінилась би на шпіона, на скупаря, на тюремного сторожа і тирана...".

III

На початку 1890 року Целіна Журовська виїхала зі Львова. Тітка померла, вийти заміж у Львові не вдалось.

Відтак настав довгожданий спокій. Рана ніби загоїлась. Зовнішньо він став спокійний, тільки час від часу у його записнику з'являються вірші, подібні тому:

Чого являєшся мені

У сні?

Чого звертаєш ти до мене

Чудові очі ті ясні,

Сумні...

І несподівано на початку 1896 року Целіна знову з'являється у Львові. Сама, без чоловіка. А він думав, що Целіна вже вийшла заміж.

Приїзд Целіни у Львів знову викликає у Франка неспокій. Але він тепер жонатий чоловік, якого обсіли діти.

Целіна виходить заміж, її чоловіком стає Здіслав Зигмунтовський, старший на 14 років. Зі Здіславом Зигмунтовським Целіна винайняла невеличке помешкання. Кімната складалась з покоїка, кухні. А тепер пригадаємо вірш з третього жмутку "Зів'ялого листа":

Покоїк і кухня, два вікна в партері,

На вікнах з квітками вазонки,

В покою два ліжка, відхилені двері,

Над вікнами білі заслонки.

На стінах годинник, п'ять-шість фотографій,

Простенька комода під муром,

Насеред покою стіл круглий, накритий

І лампа на нім з абажуром.

На кріслі при ньому сидить моє щастя,

Само у тужливій задумі:

Когось дожидає, чийсь хід, мабуть, ловить

У вуличнім гаморі й шумі.

Когось дожидає... Та вже ж не для мене

В очах її світло то блима!

Я, сумерком вкритий, на вулиці стою,

У рай той закрався очима.

Ось тут моє щастя! Як близько! Як близько!

Та як же ж далеко навіки!
І крається серце, та висохли сльози,
Огнем лиш пашіють повіки.
Гаряче чоло я в долоні зціпивши,
Втікаю від тихої хати,
Мов ранений звір той тікає у нетрі,
Щоб в своїй берлозі здихати.

В цей час Франко і Знгмунтовська познайомились ближче. Одного дня він прислав їй листа, в якому просив бути хресною мамою його дітей. Целіна відмовилась, бо сама на цей час чекала дитину.

Всі вірші, що ввійшли до третього жмутку, написані у 1896 році. І відкривається цей цикл майже вбивчо і незвично. Після плачу і туги відразу вдаряє дзвін похорону:

Вона умерла! Слухай! Бам! Бам-бам!
Се в моїм серці дзвін посмертний дзвонить.
Вона умерла! Мов тяжезний трам,
Мене цілого щось додолу клонить...

*Стислий переказ по главам, автор переказу: Світлана Перець.
Авторські права на переказ належать Укрлібу.*

IV

Збірка поезій "Зів'яле листя" вийшла у Львові у 1896 році. У передмові Франко писав: "Герой отсих віршів той, що в них виявляє своє "я", небіжчик. Був се чоловік слабої волі та буйної фантазії, з глибоким чуттям, та мало спосібний до практичного життя...Герой отсих віршів скінчив трохи щасливіше: раз у своїм житті здобувся на рішучий крок і пустив собі кульку в лоб... Пощо? Чи варто було трудитися, щоб пустити в світ пару жмутків зів'ялого листя, вкинути в круговорот нашого сучасного життя кілька крапель, затроєних песимізмом, а радше безнадійністю, розпукою та безрадістю?.. Може, образ мук і горя хорої душі вздоровить деяку хору душу в нашій суспільності?..".

Василь Щурат збірку назвав об'явом декадентизму в українсько-руській літературі. Збірка "Зів'яле листя" викликала гучний резонанс серед широких верств читача і не тільки тим, що була вершиною майстерності Франка, не тільки тим, що дехто, як В. Щурат, добачав у ній ознаки декадентизму.

Для всіх Франко був лише каменярем, котрий мусив лупити важким кайлом по скалі і більше про ніщо не думати. Ніби йому заборонялось страждати, любити, закохуватись, плакати. Відхід убік, в особисте, для нього вважалось не тільки гріхом, але й злочином.

Відповідь Франка Василю Щуратові з приводу декадентизму збірки якось не дуже привернула до себе увагу, а сам вірш "Декадент", хоч і став надзвичайно популярним і пізніше увійшов у шкільні підручники, тлумачився як "життєва платформа" Франка-борця. Найдивніше в цій історії було те, що ніякого шуму, ніякого декадентизму ніхто

не зауважував, коли друкувались у свій час окремі вірші, що пізніше увійшли до збірки.

Михайло Коцюбинський писав про Франка: "Але людина, яка б вона сильна не була, не може жити самою боротьбою, самими громадськими інтересами. Трагізм особистого життя часто вплітається в терновий вінок життя народного...".

Можна вважати, що три жмутки збірки – три періоди любові, кожен з яких починається якимсь фактом, якоюсь подією і закінчується теж якимсь фактом чи подією. Зустріч, знайомство, любов ліричного героя, і "не надійся нічого", з уст героїні, — зміст першого жмутка. Другий жмуток – смуток за втраченим, оплакування... Третій – відчай за втраченим назавжди, коли вже нічого чекати, після чого вже не варто жити...

Коли ж була затіяна суперечка про те, кому ж присвячена збірка, то виявились справді дивні речі. Багато віршів Франко написав і особисто подарував іншим жінкам. Правда, тут не потрібно забувати однієї дуже суттєвої деталі: Франко розглядав свою лірику як літературну фікцію з правами громадянства, а тому, наприклад, вірші, написані для Юзефи Дзвонковської, він з цих же міркувань посилав Уляні Кравченко. Поет писав:

І ти прощай! Твого ім'я

Не вимовлю ніколи я...

Але факти... Після шлюбу Целіни зі Здіславом Зигмунтовським починаються у Франка вірші, що увійшли до третього жмутка збірки. А може, прийнявши до уваги факт шлюбу, можна й по-іншому протрактувати три жмутки? Перший жмуток – знайомство з героїнею, її відмова та байдужо-вбивче: "Не надійся нічого". Франко одружується, тобто герой виходить із гри. Але знову "сумні рефлексії". Мучить туга. Це – другий жмуток. Третій – героїня втрачена назавжди. Виходить заміж.

І в "Лелі і Полелі", і в "Маніпулянтці", і в "Перехресних стежках" є дві лінії: особисте щастя і громадський обов'язок. В "Перехресних стежках", куди Франко вводить героїню Регіну, ніби з попередньої повісті "Лель і Полель" (де героїня теж зветься Регіна), головний герой уже не закінчить життя самогубством. Хоч і доведений до найкритичнішого моменту життя, Рафалович цього не зробить. Він знайде сили вистояти. Вистоїть і після того, коли згине Регіна.

V

У Львові Целіна Зигмунтовська після одруження зі Здіславом Зигмунтовським довго не затримується. Пара виїздить у Станіслав. Там чоловік помер, а Целіна у 1900 році перебирається до Дрогобича, де живе в з сином Здіславом та донькою Софією. Після Дрогобича Целіна повертається до Львова. Справи були погані, часто змінює місце проживання.

Сім місяців (з грудня 1914-го по червень 1915 року) вона живе у Франка. Після того, як приїхав з Нагуєвичів племінник Франка Василько, Целіна залишає дім Франка, син вступає до війська, а вона оселяється недалеко – вул. Софії, 16 (зараз вул. Івана Франка, 120).

Збереглося вісім її листів до Івана Франка. Вони звичайні, буденні, прості. Часом

писані поспіхом на куснику паперу олівцем або ручкою.

У 1912 році, коли Франко їде до Криворівні, ключі від хати він залишає Целіні Зигмунтовській, котра акуратно звітується перед господарем, що нового на газдівстві.

Занепокоєний початком війни і хворою дружиною, Франко просить Целіну заопікуватись Ольгою Хоружинською. Целіна згоджується.

У 1940 році, коли було організовано музей Івана Франка в його колишньому будинку по вулиці Понінського, 4, і його першим директором став син Франка Петро, одного дня в музей прийшла Целіна. Петро Франко знав її і був справді здивований, що Целіна Зигмунтовська ще живе. Вона ж була ровесницею батька. Целіна попросила скористатися зв'язками Петра і "вибити" їй гарний будиночок. Петро допоміг.

Целіна Зигмунтовська стала частим гостем музею, її можна було побачити у президіях багатьох зборів чи конференцій, які проводив музей. Вона охоче погоджувалась на зустрічі з учнями шкіл, студентами інститутів та університетів.

Целіна не хотіла, щоб друкували її єдиний портрет, бо боялася, що надрукована копія з портрета погано виглядатиме.

Про зустріч Ольги Федорівни Франко з Целіною Зигмунтовською у тільки що створеному музеї Івана Франка одна з тодішніх наукових працівників залишила спогади. Ольга, побачивши Целіну, сказала, що Целіна дуже постаріла. Потім Ольга частує Целіну чаєм. Ольга каже: "Мої діти дуже не любили вас, пані Зигмунтовська. Тоді, як я була хвора, а ви управляли господарством в нашому домі. Вони були дуже цим не задоволені". Та пані Зигмунтовська пошукала щось в закамарках пам'яті і спитала: "Правда, пані Франкова, що у вас були близнюки? Я знаю, що були, а мені це заперечують. Бо колись, — це було в часі мого короткого подружнього періоду, — пан Франко написав листа і просив бути кумою вашим дітям. Я сподівалась тоді дитини, тому не могла прийнята запросин". Ольга заперечує про близнюків і каже: "А ви забрали нам усі гроші, через вас ми дуже бідні були". З рук Целіни падає тістечко. Целіна каже, що грошей від Франка не брала.

Справді, за що вона могла брати гроші від Франка, якого відкинула, бо він не був брүнєтом, не мав "гарного прізвища", ані доброї посади? Від Франка, з яким ніколи не зблизилась, хоч він писав їй і кидав на вітер листівки, зміст яких вона вивчила напам'ять пізніше, коли довідалась про ціну його словам.

Такі зустрічі надовго виводили зі спокою Ольгу Франко. Але вона чекає, виглядає Целіну. Якось, не дочекавшись, попросить її адресу. Повертається щаслива і розповідає, що пила з Целіною чай, говорили про Франка.

Невідомо, коли померла Целіна Зигмунтовська.

В чому вина Целіни? Вини ніякої немає. Була звичайна жінка, яких повний світ. Мала свої плани, свої розрахунки. Чи винна була в тому, що її обрав Франко? У передмові до "Зів'ялого листа" Франко писав: "Я вирозумів лиш стільки, що небіжчик влюбився був у якусь панночку, дістав від неї коша (видно, розумна панночка була, знала, який муж їй потрібний), а потім мучився своєю любов'ю довгі літа, поки його улюблена не вийшла заміж". От і все. Але чому він говорив про свою любов до Ольги

Рошкевич всім? Не приховував перед ніким, чим зобов'язаний цій жінці. Чому мовчав про Юзефу Дзвонковську і Целіну?

6 вересня 1889 року на клаптику паперу, який потім ледве можна було прочитати, він напише сонет:

Ні, не любив на світі я нікого,
Ось до чого додумавсь ум болющий,
І серце, мов слимак в шкарлющі,
Не корчилось від дотику живого.
Я навіть не любив себе самого...
Лиш привиди, а не живі істоти
В житті любив я і за ними йшов.
Слова без змісту, руки без роботи.
І от вони живу зіснали кров
Із серця мого і обдерту, в слюти
І студінь вигнали мою любов.

Його любов, котра народилась колись давно в маленькому, закинутому в горах Лолині, промайнула холодною тінню в Юзефі Дзвонковській, щоб весь біль, муки, радість, горіння вселити в особу Целіни Зигмунтовської. Чи вина її в цьому?

Частина 4

Жінка. Котра була поруч...

1

"З теперішньою моєю жінкою я оженився без любові, а з доктрини, що треба оженитися з українкою, і то більш освіченою, курсисткою. Певна річ, мій вибір був не архіблизкучий, і, мавши іншу жінку, я міг би розвинутися краще і доклати більшого, ну та дарма, судженої конем не об'їдеш".

(З листа І. Я. Франка до А. Ю. Кримського)

1885 року І. Франко зумів уперше вибратись до Києва.

Після Емського указу 1876 року на території України, підвладній Російській імперії, видання часопису було неможливим. У Галичині, що була під владою Австро-Угорщини, це було можливим. Більшість українських письменників та діячів культури, що на той час згруппувались навколо київської "Громади" звернули свої погляди на Львів, як один з найбільших центрів української культури. Франко звернувся до киян за грошима. Зупинився Франко в пансіонаті "Минеральные воды", власником якого був Володимир Качала, знайомий Олександра Кониського, до якого фактично і їхав Іван Франко.

У цей час до Києва прибула делегація російських вчених, опікуватись якими "Громада" доручає Павлу Житецькому, відомому вченому та письменнику. До цієї групи пристав Франко та разом з нею відвідує Андріївську церкву, Лавру, Софію, залишки будов княжих часів та ще не добудований Володимирівський собор. Іван Якович приємно здивував усіх своєю обізнаністю і відразу припав усім до вподоби. Микола Вороний пізніше сказав про Франка так: "...Франко – це розмах і енергія, поєднана з елементарною простотою, але він перевищував наддніпрянців своєю

культурою, хоч і не любив і не вмів виставляти її напоказ".

У Києві Франко знайомиться з багатьма письменниками та діячами української культури, в тому числі і з Миколою Лисенком, якого зачаровує співом галицьких пісень. Лисенко просить Франка вислати тексти цих пісень, що Франко і зробив, виславши 22 пісні.

Молодь часто збиралася на різних квартирах. Часто – у Єлисея Трегубова, який жив у будинку приватної колегії П. Галагана, де він працював учителем. Ця посада йому далась нелегко, бо був Єлисей Кипріянович учнем і приятелем Михайла Драгоманова. Трегубов переслав Драгоманову інформацію про терор на Україні, про дії царської охоранки. Трегубов вчителював у Глухові, у Курську, у Сумах. У Сумській гімназії Єлисей познайомився із вчителькою підготовчих класів Антоніною Хоружинською, котра тільки недавно закінчила Харківську гімназію. Вони одружилися і перебралися в Київ.

У Трегубова Франко і познайомився з Ольгою Хоружинською, молодшою сестрою Антоніни. Родом Ольга, як і всі Хоружинські, з Слобожанщини, з маленького села Борки на Харківщині, в якому вона народилась 1864 року. Батько Ольги по роду служби дуже часто переїздив з сім'єю з місця на місце. Дітей у сім'ї було багато. Діти жили то при батьках, коли це дозволяло помешкання, то по бабах та тітках, а найчастіше відсиляли в село Тимофіївку коло Сум. Коли помер батько, сім'я залишилась без засобів до життя, і мама почала працювати вчителькою місцевої двокласної школи. В цій школі і здобували освіту старші її діти. Праця сільської вчительки остаточно підірвала здоров'я матері, і вона змушена була покинути вчителювання. Антоніну і Ольгу вдалось "пристроїти" до гімназії в Харкові, а брата до чоловічої гімназії.

Після смерті матері на плечі старшої Антоніни лягають турботи про сім'ю. Вона влаштовується працювати вчителькою у Сумській гімназії і забирає до себе молодших сестер. Опісля вдається влаштувати Ольгу до Харківського інституту шляхетних дівчат.

У Києві молоде подружжя Трегубових активно включилось у життя "Громади". Єлисей Кипріянович входить у склад редакції "Киевской старины". Саме тоді, коли у Києві був Франко, з Харкова приїздить Ольга Хоружинська. Позаду інститут шляхетних дівчат. Тепер вона стала слухачкою Вищих жіночих курсів. Ольга була розвиненою і освіченою дівчиною з демократичними поглядами.

Ольга, як свідчила Антоніна, "була привітна й дотепна" і відразу "впала в око" Франку. Він їй теж сподобався. Дійсно, така енергія, такий розмах, культура, розум. Франко часто навідується до Трегубових, і Ольга потім своїм товаришкам розповідає, що Франко людина "передових поглядів", на жінку дивиться, як на товариша і друга, сподвижника у боротьбі.

II

Франко повертається у Львів і незабаром просить Є. Трегубова посватати за нього Ольгу. Єлисей Кипріянович сказав, нехай Франко сам звернеться до Ольги.

Франко пише Ользі: "...Що сказали б Ви, якби який-небудь галичанин, приміром, я, приступив до Вас з проською: будьте моєю дружиною, моєю жінкою?.. Я на хвилину лишаю на боці те, що може сказати Ваше серце... Припускаю тільки, що серце Ваше не

скаже безглядно veto, — бо в такім разі всяка дальша розмова неможлива і безхосенна, і коли б справді серце Ваше було противне сему ділу, то я надіюсь, що Ви одним одвертим і щирим словом зробите кінець усім моїм мріям і надіям.

Ну, але сли так зле не буде, то що скаже Ваш розум? Поперед всего він може повстати проти зв'язку з чоловіком, живучим в другім господарстві, серед інших порядків і зовсім чужих людей та обставин. Я дуже добре розумію всю вагу сего аргументу; знаю, як тяжко чоловікови, що зжився з певними обставинами і людьми, покидати їх, покидати родичів і свояків і йти за границю, та ще й до чоловіка, котрого майже зовсім не знаєш".

Лист до Ольги Хоружинської холодний і розсудливий. Франко ще пише: "В Галичині аби тільки руки, а діла всякого доволі найдешся. Чи схочете зайнятися школою, обученем дітей, чи так-таки працею пропагандовою між жіноцтвом, чи працею літературною або науковою, до всего сего найдете у нас поле і спосібність..."

І Ольга приймає пропозицію. Правда, вона писала Франку, що для остаточної відповіді мусить ще переговорити з "одним родичем з Одеси" та, крім всього, їй дуже соромно, що вона не вміє добре говорити та писати по-українськи. Франко пише, що це нестрашно і: "...Нехай ті встидаються, котрі не дають українцям вчитись на своїй рідній мові".

Згода Ольги стати дружиною Франка наводить страх на її родичів, котрі почали відраджувати, а то й просто залякувати: Франко не такий вже й ідеал, Галичина – чужий край.

Ольга мала над чим задуматись. І все ж таки, геть сумніви, вона буде дружиною Франка! Франко їй детально описує, за які кошти вони би мали жити. Він надіявся на гроші за роботу у часописах, планував з Ольгою займалися літературною діяльністю. Та в майбутньому на нього чекає страшна бідність.

Ольгу не лякали "економічні питання". Вона збиралася працювати.

Франко радіє, що Ольга відважилась через кордон подати йому руку і поділяти його трудне самотнє життя. Вона просить його почекати до червня.

Стислий переказ по главам, автор переказу: Світлана Перець.

Авторські права на переказ належать Укрлібу.

Франко не кривить душею: "Я мусив хоч крихітку полюбити Вас"... Так, Ольга знає, що ніколи їй не скаже і не напише того, що колись писав другій Ользі – Рошкевич. Нехай та далека і загублена любов буде його зіркою. Вона ж буде тою, хто піде з ним поруч. Буде ділити з ним кусник черствого хліба; буде ділити з ним горе, біду, все... Буде його захисником і пристанищем. Зробить те, на що не відважилась ще ні одна жінка...

Вістка про заручини Франка з Хоружинською швидко облетіла Львів. Галичани були обурені, чому Франко не шукав жінку на своїй батьківщині.

Збираючись їхати до Михайла Драгоманова в Женеву, Антоніна Хоружинська вирішує взяти із собою Ольгу, щоб подивилась на Львів. Антоніна була рада за сестру,

хоч і знала, що Франко сидів у тюрмі. Але ім'я Франка говорить багато.

Львів 1886 року справив на сестер неабияке враження. Антоніна та Ольга не могли надивуватися тій вдаваній ввічливості і чемності галичан.

У Львові Ольга і Франко часто зустрічаються і остаточно домовляються про шлюб. По від'їзді сестер Франко пише про свої почуття до Ольги: "По Вашім від'їзді щось таке зо мною сталось, що я й сам не знаю. Немовби мені половину життя взято, такий я почувся слабкий, безсильний і безвладний. Се, мабуть, була натуральна реакція після тої несподіваної і великої радості, яку Ви вчинили мені своїм приїздом. Як я Вас люблю, Олічка! Як горячо бажаю я бачити Вас щасливою! Одного тільки боюсь, щоб щастє не вбило мене!".

Після того листа були інші, сповнені щирості й доброзичливості наречених. Іван Франко повідомляє про себе, про свої справи, про батьків. Він оповістить їй, що його батько був сільським ковалем, що мати його вдруге вийшла заміж за Гриня Гаврилика, котрого він тепер зве батьком, що після смерті матері вітчим женився ще раз.

У відповідь Ольга пише про себе, про те, що Олена Пчілка та її дочка Леся Українка запрошують їх по весіллі приїхати на декілька днів у Колодяжне.

Франко шукає для себе і Ольги квартиру. По приїзді Ольги до Львова він планує поїхати в Нагуєвичі представитись вітчиму та мачусі, а коли вже отримає відпустку, то поїдуть разом "у далекий і тихий куточок у гори...".

У відповідь Ольга пише хвилюючого листа, розповідає про своє сіре й малоцікаве дитинство... Вона усвідомлює, що жити їй у Львові буде важко. Але Франко її потішає.

16 травня 1886 року в Павлівській церкві в Києві відбувся шлюб Івана Франка з Ольгою Хоружинською. Йому було 30, їй – 22. Про весілля залишилось багато спогадів. Близькі Ольги згадували, що Франко не привіз із собою необхідних документів, потрібних для одруження іноземців із підданими Російської імперії, а тому весілля відбулося не у квітні, як хотіла Ольга, а в травні. Ольга, як стверджує Антоніна, вважала, що травневі шлюби нещасливі. Вона мріяла про красиве весілля: щоб молодий ішов до шлюбу у фрак та білих рукавичках, а вона у фаті і щоб неодмінно їхали четвіркою білих коней. Нічого подібного, звичайно, не було. Щоправда, молодий позичив фрак і білі рукавички, але до церкви йшли пішки.

На додачу перед виходом до вінця Франко побачив у бібліотеці Є. Трегубова один дуже цікавий давній документ і тут же у весільному одязі сів вивчати його.

Ольга до останніх днів жалувала, що вони обвінчалися у травні. Якби у квітні, може б, життя склалося щасливіше. Франко і Ольга сфотографувалися.

На весільний обід було запрошено багато гостей і передусім тих, хто горнувся до "Громади". Молодих вітали, бажали здоров'я, успіху, багато дітей і "многая літа". Павло Житецький, поздоровляючи молодих, сказав, що в їхньому шлюбі він бачить відтворення сокровенної мрії українського народу, розділеного кордоном, про возз'єднання. Ці слова гості зустріли оплесками. Хтось крикнув "гірко", і молодий розгубився, не знаючи, що робити. Тоді Єлисей Кипріянович підказав йому. Після поцілунку Франка Ольга заплакала...

Після від'їзду Івана Франка над учасниками весілля почалося слідство. На квартирах було проведено обшук. За всіма було встановлено таємний нагляд. Власникові пансіону "Минеральные воды" В. Качалі, де зупинявся Франко, було відмовлено у російському підданстві.

Після цих подій кияни вважали, що відтепер Франкові назавжди заборонять в'їзд на територію Російської імперії. Справді, в'їзд Франкові був заборонений, але пізніше, в 1892 році.

Коли Наукове товариство ім. Шевченка делегувало Франка на археологічний з'їзд у Києві, Іван Франко звернувся до генерал-губернатора М. Драгомирова з проханням зняти цю заборону. Генерал-губернатор не задовольнив прохання Франка.

III

У Львові Іван Франко та Ольга вселяються у "партеровій кам'яниці" на вул. Голембій, 9 (нині вулиця Глібова). Львів одруження Франка з "росіянкою" зустрів неприязно. Львів'яни їх уникають, і вони живуть самотніми. "Живемо, як пустельники", — писав у той час Франко.

Лиш Осип Маковей часто навідує Франків і веде щоденник "про свої візити". Франки, знаючи про матеріальну скруту Маковея, запрошують його обідати. Маковей записує: "Шість днів я в нього обідав".

На новий, 1887 рік Ольга їде до рідні в Київ, вона збирається стати матір'ю. "Відколи ти виїхала, — пише Франко, — я прямо стався сам не свій, чую, що мені хибує цілої половини мого суцтва. Еге, Олічка, признаюсь тобі, я й не думав сам, що так сильно зжився з тобою. Ходжу цілими годинами по хаті, то по вулиці, щоб заповнити нуду, хапаюсь до роботи і рука опадає...".

Франко пише про те, як ходив шукати нову квартиру, та всюди великі ціни, а тому найкраще пересидіти в старій до літа, а там, може, ціни впадуть.

З осені 1887 року Франко змінює квартиру і переходить жити па вулицю Зиблікевича, 6. У Франків народився син, якого назвали Андрієм і ласкаво кличуть Андрусем, або Андрусиком.

Франко залучає Ольгу до громадського життя, вона стає його помічником. Вона живе, як любив говорити Франко, цільним життям, її цікавить етнографія, вона пише і висилає Н. Кобринській для "Першого вінка" (жіночого альманаху) свою розвідку про бойків.

На світ одне за одним з'являлись діти. У 1889 році народжується Тарас, у 1890 — Петро і в 1892 — дочка Ганна, яку в сім'ї кличуть Гандзею.

По-різному говорять про Ольгу. Практичні галичанки не можуть наговоритися про той "демократизм" Ольги: купувала суніці у босих селянок і платила не 1, а 10 крейцарів; останні гроші давала на випуск "Життя і слова".

Григорій Величко писав, що Ольга, вихована в вигодах, в буржуазній родині, звикши до послуги, не була доброю господинею, не вміла дати ладу хаті й забезпечити своєму чоловікові вигоди і спокійного життя; їй доводилось без служниці самій працювати, самій варити, мити підлогу, але все це робилося без ладу, системи, і в хаті у

Франка панував нелад і хаос, не було вигоди, а був нестаток.

Дехто вважав, що її самотністю провиною було те, що вона вийшла заміж за Франка в чужій для неї, мізерній галицькій обставині. Сама вона була добра, чула до людського горя, але непрактична в житті, не навчена до бід, не підготовлена до того, щоб великій людині влаштувати безтурботне життя.

Ольгу Франко звинувачували ще й у тому, що вона була "малороска" і ніколи не навчилася добре української мови. Та звідки їм було знати, що Ольга перевозила нелегальну літературу, що вона була "на мушці" в австрійської та російської поліції.

На четвертий рік життя з Франком над Ольгою пронеслась буря. До них приїждять з Києва Сергій Деген і його сестри – Наталя і Марія. Ольга була в Нагуєвичах. Франко разом з Дегеном їде на два дні в Нагуєвичі відвідати Ольгу. Франко повертається до Львова, а Сергій їде в Болехів, щоб познайомитись з Наталією Кобринською. Коли Деген повернувся до Львова, його арештували. Потім арештували його сестер, а також Івана Франка. Знову за соціалізм. А над Ольгою встановлюють суворий нагляд. В осередок Гриця Гаврилика, де жила Ольга з дітьми, вдерлася поліція і в присутності довірених осіб провела обшук. Нічого не знайшли.

IV

Мрії про спокій, про тихе сімейне життя поволі розвіювались. Сім'ю почали переслідувати злигодні. Ольга ще надіялася на захист докторської дисертації Іваном. Тому Франко сідає за реферат про полеміста Івана Вишенського. Щоб не заважати чоловікові, Ольга забирає дітей і їде в Нагуєвичі. Хворіють діти, незадоволений Гринь Гаврилик, але Ольга не скаже про це Франкові ні слова.

Для здачі докторських екзаменів потрібно ще було закінчити вісім семестрів в університеті. Франко мав сім. Ольга радить йому продовжити освіту. Львівський університет відмовив, тому навчання закінчує у Чернівецькому університеті. Дорога до Відня відкрита. Однак до Відня він поїде тільки восени 1892 року, бо нема грошей.

Влітку 1892 року Ольга їде за грошима до Харкова. Вона перевозить через російські митниці не тільки врятовані від конфіскування галицькі видання, а й нелегальну літературу.

Франко у Відні. З'являються перші симптоми хвороби Франка – прогресуючого хронічного поліартрити у варіанті синдрому Рейтера. Гостре запалення слизових оболонок. Працює над докторською дисертацією про Варлаама і Йоасафа, а для зарібку пише повість "Для домашнього вогнища" польською мовою, бо польські журнали обіцяли дати йому якийсь гонорар. Отримує премію за "Украдене щастя".

На великодні канікули Франко приїхав до Львова. Дочка Ганна згадувала про маму Ольгу: "Чи ж не вона була вірною помічницею-дружиною батька, чи ж не допомагала йому в його літературній праці? Поклавши нас, дітей, спати, вона ішла в його кімнату і там обговорювали, опрацьовували, плануючи нові видання. Скільки разів її ім'я містилось у виданнях, але й безіменна, вона жила життям тата, була його інспіраторкою, його порадицею".

Ольга допомагала Франку підготувати до друку друге видання збірки "З вершин і

низин". У Галичині збірку не купують. Тоді Ольга їде до Києва, аби розпродати її. Використала чужий паспорт. Щоб не скомпрометувати Трегубових, зупиняється в готелі. Виявилось, що паспорт був "особи легкої поведінки", а готельний швейцар, який розумівся на таких речах, зробив їй рекламу серед клієнтів. З Ольгою сталася істерика. Довелося викликати лікаря.

Літо 1893 року було особливо важким для Ольги. Вона з дітьми перебирається жити в Нагуєвичі, бо нема грошей на квартиру.

У Відні Франко дописує свою працю, повертається у Львів і відразу їде до Нагуєвичів. Лихо йде за лихом. Захворіли діти, вкрай виснажена Ольга "звалилась з ніг".

Звільнилося місце в університеті, і Франко вирішує взяти участь у конкурсі на заміщення вакантної посади. Має відбутися пробна лекція Франка на тему: "Розбір "Наймички" — поеми Т. Г. Шевченка". Франко "габі літувався" у Львівськiм університеті на доцента руської літератури та етнографії, та досі ще не затверджений міністерством.

Дорога Франкові до університету була перекрита назавжди.

V

Для Ольги то був крах ілюзій. Вона ще довго згадує першу лекцію чоловіка, на якій була присутня. Тоді вона заплакала.

У відмові намісництва про Франкове затвердження будуть звинувачувати Ольгу. Тільки її і нікого більше. Адже Ольга заборонила дітям ходити на уроки "науки божої". Отець-катехит поскаржився митрополиту С. Сембратовичу, що все це з вини Франка і Ольги.

Деся у той час усі починають помічати, що Франко стає замкнутим і жорстоким. Петро Карманський колись скаже, що Франко уже тоді уподібнювався до свого майбутнього Мойсея. У вступній статті до збірки оповідань "Галицькі образки", що вийшла польською мовою у 1897 році, Франко написав: "Насамперед признаюсь в тому гріху, що його багато патріотів вважає смертельним гріхом: не люблю русинів... навіть нашої Русі не люблю...". Додасть при цьому, що говорить про інтелігенцію, а не про селян. Цього Франку вже не можна було пробачити.

Ольга з дітьми знову тікає в село.

Рік 1897 накинувся на Франка виборами і хворобою – різким кон'юнктивітом. Роком пізніше Галичина святкувала 25-річчя його наукової, громадської та літературної діяльності. Але Ольга вже не зможе розрізнити добра і зла, вона перестає вірити людям. Святкування ювілею Франка в її очах – просто глузування.

У цей час до А. Кримського Франко пише: "З теперішньою жінкою я оженився без любові, а з доктрини, що треба оженитись з українкою, і то більш освіченою, курсисткою. Певна річ, мій вибір був не архіблискучий, і, мавши іншу жінку, я міг би розвинутися краще і доклати більшого, ну, та дарма, судженої конем не об'їдеш".

Це єдине гірке зізнання Франка, необачно кинуте у хвилину болю і розпачу, з задоволенням підхопили ті, які і раніше чесали язика про "невдалий шлюб" і про Ольгу, як про якесь ярмо на шиї Франка.

Ольга починає боятись людей, ставиться до них з недовірою.

У 1900 році їй виповнилось 36 років. Важке життя, постійне нерве напруження порушило психіку Ольга. Вона починає боятися людей. "У мене клопіт, моя жінка тяжко недужа. В неї літом була руптура (розрив), яку оперовано щасливо, а тепер проявилось божевілля... Сей останній припадок у зв'язку з тисячами інших страшенно прибив мене, і я іноді й сам почуваю страх, що збожеволю", — пише Франко до Кримського.

Хвороба деколи відступає, і Ольга знову при дітях, знову допомагає чоловікові в роботі.

На гроші, подаровані під час ювілею, подружжя Франків вирішує збудувати свій дім. На околиці міста, за Стрийським парком на так званій Софіївці, вони нагледіли і купили клапчик пустиря. З купівлею ґрунту між Франком та Ольгою почалися суперечки, Ольга, побоюючись, що будинок за борги може піти на продаж "з молотка", вимагала, щоб усі документи були оформлені на неї. Жінка з підозрінням ставилася до майстрів і в приступах хвороби розганяла їх, зупиняючи тим самим будівництво.

У 1903 році хвороба Франка загострилася, настав параліч рук. По Львову знову пішли плітки, здогади, інтерпретації, дискусії.

Лікарі у 1977 році встановили, що хвороба Франка викликала неймовірні болі, галюцинації, але в ніякій мірі не впливала на розумові, інтелектуальні здібності хворого. Франкові за життя зробили неправильний діагноз хвороби і відповідно прийняте до цього діагнозу лікування ртуттю тільки пришвидшило смерть Франка.

Жертвою упав не тільки Франко. Впала й Ольга Хоружинська.

Ганна, наймолодша з дітей, про своїх батьків скаже: "Нас четверо Франчат виростили під дбайливим оком батька, ведені люблячою рукою матері. Змалку нам прищеплювали любов до природи, дано пізнати її красу і таємну силу, любити звірят, мати співчуття до слабких і немічних, любити свій народ, свою країну. Любити читати книжки, розвивати своє знання і свій ум, любити працю".

1913 року помер син Андрій, хворий на епілепсію. З ним у Франка в'язалось багато надій.

Влітку 1914 року Іван Франко відпочиває у Криворівні разом з сином Целіни Зигмунтовської. Звідти він писав Ользі: "...Чи не порадно було би тобі тепер, на випадок слабости або небезпеки таки пізнатися з Целіною та попросити підмоги й товариства, се лишаю тобі до волі...".

Він ще вірить, що Целіна допоможе, врятує Ольгу. Ольга познайомиться з Целіною ближче, хоч бачила її раніше, тоді, коли разом з Франком ходила на пошту дивитись на цю чарівну маніпулянтку. Неймовірно, але факт: Ользі було дуже боляче від того, що Целіна так байдуже ставилась до Франка.

У грудні 1914 року Франко віддає дружину на лікування до закладу божевільних на Кульпаркові, звідки вона вийшла лише 1918 року.

Ольгу кликали жити на Радянську Україну, але вона не змогла поїхати. Радянський уряд призначив Ользі Франко персональну пенсію, що висилалась з Харкова до Львова.

Часом Ольгу Франко будуть бачити біля могили Франка і ще – на могилі сина. Маленька постать з сумними очима.

Ні в 1926, ні в 1936 році, коли святкували річниці смерті Франка, до Ольги не зверталися, щоб вона написала спогади про Франка, про того, з ким йшла ціле життя, розділяючи його болі і муку. Її ніби не існувало.

1940 року в її домі було організовано музей Івана Франка. Сім'я переселилася в окремий будинок поблизу, а Ольга Федорівна залишилася вдома.

Взимку Ольга заслабла. Все рідше виходила зі своєї кімнати, все рідше чули її голос. Лежала тихо, без скарг. Тільки раз, незадовго перед смертю, вона сіла за піаніно, яке принесли їй нагору, і заграла... Ольга, колишня тендітна панночка, що приїхала з Києва, аби захистити Франка від отого божевільного світу. 17 липня 1941 року її не стало, похована на Личаківському цвинтарі. Коли сонце хилиться на захід і його промені пробиваються крізь густі крони дерев, довга тінь од скелі з його могили пригортає її могилу. Вона з ним завжди.

Стислий переказ по главам, автор переказу: Світлана Перець.

Авторські права на переказ належать Укрлібу.